

Bulgar Askerî İstihbaratının Kurumsallaşması ve Gyorçe (Görçe) Petrov'un 1896 Yılında Yayımlanan Makedonya Araştırması Üzerine Bir Değerlendirme

The Institutionalization of Bulgarian Military Intelligence and an Assessment of Gyorche Petrov's Study on Macedonia Published in 1896

Ergün Hasanoğlu

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Dr., Bağımsız Araştırmacı, İstanbul, Türkiye.

Dr., Independent Researcher, İstanbul, Türkiye.

erqunhasanoğlu39@gmail.com

Geliş Tarihi/Received 15.11.2025
Revizyon Tarihi/Revision 24.11.2025
Kabul Tarihi/Accepted 16.12.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 20.12.2025

Atıf:

Hasanoğlu, Ergün. "Bulgar Askerî İstihbaratının Kurumsallaşması ve Gyorçe (Görçe) Petrov'un 1896 Yılında Yayımlanan Makedonya Araştırması Üzerine Bir Değerlendirme". *Tarih ve Tarihçi*, 4, sy.2 (Aralık 2025): 109-127

Cite this article:

Hasanoğlu, Ergün. "The Institutionalization of Bulgarian Military Intelligence and an Assessment of Gyorche Petrov's Study on Macedonia Published in 1896". *History and Historian*, 4, issue.2 (December 2025): 109-127

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Bu makale, 19. yüzyıl sonu Balkan siyasetinin şekillenmesinde belirleyici bir unsur hâline gelen Bulgar askerî istihbaratının teşekkülünü ve bu çerçevede Bulgar Harbiye Müdürlüğünün desteğiyle 1896 yılında yayımlanan Gyorçe (Görçe) Petrov'un *Makedonya Araştırmaları Üzerine Materyaller* (*Материали по изучванието на Македонија*) adlı eserinin mahiyetini incelemektedir. Çalışmanın kapsamı, Bulgaristan Prensiğinin istihbarat yapılanmasının kurumsallaşma sürecini, eseri hazırlayan Gyorçe Petrov'un biyografisini ve söz konusu eserin coğrafi, etnografik ve stratejik içeriğini bütüncül biçimde değerlendirmeyi içermektedir. Araştırmanın önemi, Makedonya Meselesinin Bulgar milliyetçiliğindeki merkezî rolünü, istihbarat ile bilimsel bilgi üretiminin nasıl iç içe geçtiğini ve coğrafyanın ulusal taleplerin meşruiyet aracı olarak kullanılma biçimlerini ortaya koymasından kaynaklanmaktadır. Bulgular, Petrov'un çalışmasının klasik bir coğrafya veya halk bilimi metni olmaktan ziyade askerî-stratejik amaçlarla üretilmiş bir istihbarat dokümanı niteliği taşıdığını göstermektedir. Oroğrafya, hidroğrafya, ulaşım ve topoğrafya gibi bölümler, bölgenin askerî harekâta uygunluk analizini detaylandırırken aynı zamanda Bulgar etno-coğrafi iddialarını güçlendirecek şekilde kurgulanmıştır. Sonuç olarak eser, geç Osmanlı Makedonya'sının coğrafi ve toplumsal dokusunu belgeleyen bir kaynak olduğu kadar Bulgar milliyetçiliğinin devlet destekli bilgi üretimi pratiklerini yansıtan erken bir "stratejik askerî coğrafya" çalışmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Bulgaristan Prensiği, Makedonya, Balkanlar, Bulgar.

Abstract

This article examines the formation of Bulgarian military intelligence, which became a decisive factor in shaping Balkan politics at the end of the 19th century, and in this context, the nature of Gyorche Petrov's work *Materials on the Study of Macedonia* (*Материали по изучванието на Македонија*) published in 1896 with support of the Bulgarian War Ministry. The scope of the study encompasses a comprehensive assessment of the institutionalization process of the intelligence structure of the Principality of Bulgaria, the biography of Gyorche Petrov, who prepared the work, and the geographical, ethnographic, and strategic content of the work in question. The significance of the research lies in its revelation of the central role of the Macedonian Question in Bulgarian nationalism, how intelligence and scientific knowledge production are intertwined, and the ways in which geography is used as a means of legitimizing national claims. The findings show that Petrov's work is not a classic geography or ethnography text, but rather an intelligence document produced for military-strategic purposes. Sections such as orography, hydrography, transportation, and topography detail the region's suitability for military operations while also being structured to reinforce Bulgarian ethno-geographical claims. Ultimately, the work is both a source documenting the geographical and social fabric of late Ottoman Macedonia and an early example of "strategic military geography" reflecting state-sponsored information production practices of Bulgarian nationalism.

Keywords: Ottoman Empire, Principality of Bulgaria, Macedonia, Balkans, Bulgarian.

Giriş

İstihbarat, devletlerin iç düzeni sağlama ve dış tehditlere karşı önlem alma süreçlerinde hayati rol oynayan bir yönetim aracıydı. Tarih boyunca birçok siyasal organizasyon, kendi güvenliklerini tahkim edebilmek amacıyla bilgi toplama, analiz etme ve karar alma dönemlerini sistematikleştirmeye çalıştı. Bu çabaların önemli bir dönüm noktası 19. yüzyılda yaşanan siyasi dönüşümlerle ortaya çıktı. Modern bürokrasinin gelişimi, merkezî yönetimin güçlenmesi ve uluslararası ilişkiler ağının karmaşıklaşması, istihbarat faaliyetlerinin askerî birer araç olmaktan çıkıp iç ve dış siyasetin ayrılmaz bir parçası hâline gelmesine neden oldu. Bu bağlamda istihbarat artık salt bir casusluk değil, diplomasi, sansür, kamuoyu kontrolü ve toplumsal gözlem gibi çok katmanlı süreçleri içeren bir pratiğe evrildi.¹

19. yüzyıl Balkanları, modern devlet aklının dönüşümünün en görünür biçimde hissedildiği coğrafyalardan biriydi. Bu genişleyen istihbarat anlayışı ve merkezî yönetim ihtiyacı, bölgedeki yeni siyasi yapılanmaları doğrudan etkiledi. Söz konusu bölge, Büyük Güçlerin nüfuz mücadelelerine sahne oldu ve çok uluslu imparatorlukların çözümlene sürecine girdiği bir coğrafyaya tahavvül etti. Bu dönemde kurulan ve yarı bağımsız statüyle Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Bulgaristan Prenslığı, siyasi ve idari kurumlarının dışında, güvenlik ve istihbarat aygıtını da oluşturma çabası içine girdi. 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması ile tesis edilen bu yeni siyasi oluşum, içteki muhalif unsurları ve dışta Prenslığı denetim altına almak isteyen güçleri izlemek ve takip etmek amacıyla çeşitli istihbarat mekanizmaları geliştirdi. Bulgar hükümetleri bilhassa Rus nüfuzu, Osmanlı otoritesi ve Batılı güçlerin baskısı arasında denge kurmaya çalışırken, bu karmaşık dış ortamı anlamak ve yönlendirmek için istihbarata özel bir önem atfetti. Bulgaristan Prenslığının istihbarat yapılanması doğrudan bir "gizli servis" kurumu şeklinde değildi. Daha çok iç işleri, ordu ve diplomasi aygıtları içinde gelişen çok yönlü ve esnek bir sistemle ortaya çıktı. Prenslık yönetimi, 1880'li yıllardan itibaren polis teşkilatı, taşra memurları, diplomatik temsilcilikler ağı ve kimi zaman yerel halktan muhbirler aracılığıyla bilgi toplayarak iç muhalefeti bastırmak ve başta Osmanlı Devleti, Sırbistan, Romanya ve Rusya gibi komşu aktörlerin siyasi hamlelerini öngörmeye çalıştı. Bu süreçte istihbarat, güvenlik dışında ulusal birliğin pekiştirilmesi ve devlet kapasitesinin artırılması için de araçsallaştırıldı.² Bu istihbari ve idari dönüşümün arka planını ise Balkan siyasetini bütünüyle yeniden şekillendiren 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından oluşan yeni diplomatik düzen belirledi.

Osmanlı-Rus Harbi'ne son verilmesiyle amacıyla 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos'ta yapılan ön antlaşma, Bulgar millî idealinin merkezinde yer alan "Büyük Bulgaristan" fikrinin somut bir tezahürüydü. Bu antlaşmayla birlikte Bulgaristan'a Tuna'dan Adalar Denizi'ne, Karadeniz'den Ohri Gölü'ne kadar uzanan geniş topraklar verildi. Böylece Slav dünyasında bir Bulgar devletinin temellerinin atılması hedeflendi. Ancak bu gelişme Balkanlardaki diğer milletlerin ve İngiltere ile Avusturya-Macaristan gibi bazı Büyük Güçlerin etki sahasını olumsuz manada etkileme ihtimalini gündeme getirdi. Bundan sebep Ayastefanos'taki ön antlaşma yürürlüğe girmeyerek uluslararası diplomasi ortamında yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duyuldu. Avrupalı devletlerin girişimleri sonucunda toplanan Berlin Kongresi'nin (13 Haziran-13 Temmuz) neticesinde imzalanan antlaşmayla Ayastefanos'un maddeleri revize edildi. Yeni antlaşmayla Bulgaristan'ın toprakları üç ana bölgeye ayrıldı. Özerk bir Bulgaristan Prenslığının kurulmasına karar verilmesinin dışında padişaha tabi Şarki Rumeli Vilayeti teşkil edildi. Yine Osmanlı Devleti'nin doğrudan idaresi altında kalan ve Kosova, Manastır ve Selanik vilayetlerinden oluşan *Vilâyet-i Selâse*, yani Makedonya bölgesi oluşturuldu.³

Berlin Antlaşması ile yapılan bu taksimat, Bulgaristan'ın coğrafi sınırlarını bölme ve daraltmakla kalmayarak Bulgar ulusal bilincinde derin bir travma yarattı. Bahusus Makedonya'nın Bulgaristan sınırları dışında bırakılması, Bulgar millî hareketinde irredantist⁴ düşüncelerin filizlenip gelişmesine zemin hazırladı. Makedonya, tarihî ve kültürel olarak Bulgar kimliğinin bir parçası olarak görüldü. Bu bölgeyi tekrardan elde etme arzusu Bulgar milliyetçiliğinin merkezî hedeflerinden birine dönüştü. Bu dönemde şekillenen Bulgar irredantizmi, Ayastefanos'taki "Büyük Bulgaristan" idealini yeniden canlandırma amacını temel dayanak olarak kabul etti. Makedonya'nın "kaybı", Bulgar siyasal söyleminde ulusal birliğin tamamlanmamış bir parçası şeklinde algılandı. 19. yüzyıl sonlarından itibaren Bulgaristan'ın dış politikası bu eksikliği gidermeye yönelik bir eğilim göstererek Makedonya üzerindeki hak iddiaları diplomatik ve askerî girişimlerde belirleyici bir unsur teşkil etti.⁵ Bulgar dış politikasında belirginleşen Makedonya

¹ Ozan Kavırsacı, "İstihbarat Süreci ve İnsan Kaynaklı İstihbaratın Analizi", *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 16, sy. 27 (2020): 702-703; Nedim Mutlu, "İstihbarat Üzerine Tarihsel Düzlemde Metaforik Bir Sentez: İç Güvenlik Bağlamında Paramedik Yaklaşım", *Güvenlik ve İstihbarat Çalışmaları Dergisi* 1, sy. 1 (2023): 56-60; *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da İstihbarat* (İstanbul: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul 2017), 5-6.

² Svetoslav Velez, Todor Dimitrov, Andon Andonov, Hristo Georgiev, Danail Petev ve Yordan Petkov, *Sistema na Razuznavane* (Sofiya: Voenna Akademiya „Georgi Stoykov Rakovski“, 2023), 34.

³ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Cilt: I (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)* (Ankara: TTK Yayınları, 1953), 403-424.

⁴ Irredantizm, bir devletin veya ulusal bir grubun tarihsel ya da etnik açıdan kendisine ait olduğunu iddia ettiği ancak başka bir devletin egemenliği altında bulunan toprakları geri alma veya bu bölgeleri kendi ülkesi sınırlarına katma yönündeki siyasi hedefiydi. Genellikle milliyetçilikle bağlantılı olan bu anlayış, "kurtarılmamış topraklar" düşüncesi üzerine kuruldu ve 19. yüzyıldan itibaren özellikle Avrupa'da yaygınlaşarak birçok sınır ihtilafının gerekçesi oldu. (Natalia Horlo, "Reasons for Emergence and Ideological Explanation of the Irredentist Policy", *Journal of Geography, Politics and Society* 8, sy. 3 (2018): 46-47).

⁵ Sava Penkov, *Berlinskiyat Dogovor i Balkanite* (Sofiya: Di, „Nauka i izkustvo“, 1985), 25.

odaklı stratejik yönelim, Bulgaristan Prensliğinin bölgeyi izleyecek ve milliyetçi hedeflerini gerçekleştirecek sistematik bir yapılanmaya ihtiyaç duymasını beraberinde getirdi.

Bulgar tarih yazımında Bulgar askerî istihbaratı üzerine araştırma ve inceleme eserler bulunmaktadır.⁶ Türk tarih yazımında ise konuya ilişkin müstakil bir çalışmanın mevcut olmadığı görülmektedir. Osmanlı Devleti'ne bağlı, otonom bir statüde kurulmasına karar verilen Bulgaristan Prensliğinin askerî istihbarat alanındaki kurumsallaşma sürecini bilmek Bulgaristan'ın iç dinamiklerini anlamak bakımından ve Osmanlı-Bulgar ilişkilerinin seyrini kavrayabilmek açısından önem arz etmektedir. Bununla bağlantılı olarak padişahın yetki alanında bulunan *Vilâyet-i Selâse*'ye (Makedonya) yönelik milliyetçi saiklerle hazırlanan eserlerin niteliği ve hedeflerinin ortaya konulması da konuya tamamlayıcı bir boyut kazandırmaktadır. Buradan hareketle bu çalışmanın temel amacı, Bulgaristan Prensliğinin Harbiye Müdürlüğü'nün destek ve yönlendirmesiyle hazırlanarak 1896 yılında yayımlanan *Makedonya Araştırmaları Üzerine Materyaller (Материалу по изучаването на Македония)*⁷ adlı çalışmayı değerlendirmektir. Konunun bütüncül biçimde ele alınabilmesi amacıyla çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Bulgar askerî istihbaratının kurumsallaşmasına ilişkin genel bir çerçeve sunulmaktadır. İkinci bölümde, söz konusu eserin hazırlanmasında başat rol oynayan Gyorçe (Görçe) Petrov'un kısa biyografisine yer verilmektedir. Üçüncü bölümde, Bulgar Harbiye Müdürlüğü'nün öncülüğünde hazırlanan bu eser hakkında umumi bir bilgilendirme yapılmaktadır. Dördüncü ve son bölümde ise Gyorçe Petrov'un eseri tahlil edilerek askerî istihbarat bağlamındaki yeri ve önemi tartışılmaktadır.

1. Bulgar Askerî İstihbaratının Kurumsallaşması (1891-1908)

Bulgaristan Prensliği, 1878 yılı sonrası kısa sürede modern devlet mekanizmalarını tesis etme yoluna gitti. Osmanlı'ya bağlı, vergi ödeyen bir prenslik olarak kurulan bu siyasi yapı, uluslararası ilişkilerde etkin olabilmek amacıyla diplomatik alanda kurumsallaşmayı amaç edindi. Bu doğrultuda 1879 yılı itibarıyla Bulgaristan Prensliği hükûmeti, çevre ülkelerdeki gelişmeleri yakından takip etmek, siyasi ve askerî dengeyi gözlemlemek ve karşılıklı ilişkiler tesis etmek gayesiyle diplomatik temsilcilikler açmaya başladı. İlk Bulgar diplomatik temsilcilikler, 31 Temmuz 1879 tarihli prens buyruğuyla Belgrad, Bükreş ve İstanbul'da açıldı. Söz konusu kurumlar diplomatik işlevlerle sınırlı kalmadı. Bulundukları ülkelerde siyasi, askerî ve toplumsal gelişmelere dair raporlar hazırlayarak Sofya'yı sürekli olarak bilgilendirdi.⁸

Balkanlarda devletleşme süreçlerinin hızlandığı 19. yüzyıl sonu, Bulgaristan'daki kurumsal istihbarat faaliyetlerinin şekillenmesi bakımından kritik bir dönüm noktasıydı. Avrupa devletleri incelendiğinde modern anlamdaki ilk askerî istihbarat teşkilatının 1850'de Avusturya-Macaristan'da kurulduğu, kısa süre içinde Alman ve Fransız örneklerinin ortaya çıktığı görülebilirdi.⁹ Osmanlı Devleti'nde ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında yeniden yapılanma süreciyle birlikte Erkân-ı Harbiye Riyaseti çatısı altında teşkil edilen II. Şube, istihbarattan sorumlu birim oldu.¹⁰ Bu bölgesel ve uluslararası gelişmelerin gölgesinde Bulgaristan Prensliği istihbarat alanında kurumsal bir çerçeve oluşturma çabasına girdi. Bulgarların örgütlü biçimde bilgi toplama ve analiz etme girişimleri ilk kez 1891 yılında somutlaştı. Prens Ferdinand'ın 15 Aralık 1891 tarihli buyruğuyla Bulgar Harbiye Müdürlüğüne¹¹ bağlı özel bir istihbarat biriminin kurulması kararlaştırıldı. Yabancı devletlerde görev yapan Bulgar diplomatlarının

⁶ Stanço Stançev, Rumen Nikolov, Yordan Baev, *İstoriya na Bilgarskoto Voenna Razuznavane, Tom I* (Sofiya: İztok-Zapad, 2018); Stanço Stançev, "Sızdavane na Voennoto Kontrarazuznavane v Bilgariya", *Voennostoriçeski Sbornik*, 3 (2004): 21-24; Anatoloy Prokopiev i dr., *Voennopolitiçeska İstoriya na Bilgariya* (Sofiya: Voenna Akademiya „Georgi Stoykov Rakovski“, 2023); *Sistema na Razuznavane* (Sofiya: Voenna Akademiya „Georgi Stoykov Rakovski“, 2023); *Bilgarska Voenna İstoriya, Podbrani İzvori i Dokumenti, Tom 1-3* (Sofiya: Voenna İzdatelstvo, 1977-1986); Svetlozar Eldirov, "Pionerit na Bilgarskoto Voenna Razuznavane, Podpolkovnik Raço Penev (1870-1913)", *Voennostoriçeski Sbornik*, 3 (2008): 26-31; Svetlozar Eldirov, "Bilgarskite Voenni Komunikatsiya ot Osvobojdenieto do Balkanskata Voyna", *Voennostoriçeski Sbornik*, 3 (2004): 8-13; Svetlozar Eldirov, "Bilgarskite Voennoslujesti v Makedono-Odrinskoto Revolyutsionno Dvijenie 1895-1912 g.", içinde *Boris Drangov. Sbornik Materiali i Nauçni İzsledvaniya*, sis. Nikolay Yanakiev, (Sofiya: VK „Sv. Georgi Pobedonosets“, 1993), 17-27; Svetlozar Eldirov, "Kim İstoriyata na Bilgarskoto Voenna Razuznavane v Osmanskata İmperiya i Vitrešnata Makedono-Odrinska Revolyutsionna Organizatsiya (1895-1908)", *Voennostoriçeski Sbornik*, 2 (1990): 3-24; Hristo Koevski, "Voennite Ataşeta na Bilgariya do Balkanskata Voyna", *İzvestiya na BİND*, 54 (1994): 127-145; Atanas Peyçev, *Zarajdane i Razvitie na Bilgaskoto Voenna İzkustvo 681-1945* (Sofiya: Voenna İzdatelstvo, 1988); Atanas Peyçev, İgrat Krivorov, Dimitir Zafirov, Petko Yotov, *İstoriya na Voennoto İzkustvo* (Sofiya: Voenna İzdatelstvo, 1987); Hristina Bratanova, "100 Godini Voenna Razuznavane", *Voennostoriçeski Sbornik*, 4 (2007): 3-6; Vaden Paulev, *V Pomošt na Razuznavaçite* (Sofiya, 1906).

⁷ Kitabın başlığı, 1896 yılında kullanılan orijinal hâliyle korunmuştur.

⁸ Ergün Hasanoğlu, "İstanbul Bulgar Kapıkethüdalığı (1879-1909)", içinde *X. Osmanlı İstanbulu*, ed. Feridun M. Emecen ve Ali Akyıldız (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları), 268-270.

⁹ Gültekin Yıldız, "Osmanlı Dış Askerî İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde Ataşemiliterliğin İhdası ve Osmanlı Askerî Ataşe Raporları", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, sy. 17 (2012): 242.

¹⁰ Somer Alp Şimşeker, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İstihbaratı, İkinci Şube Tarihi* (İstanbul: Kronik Kitap, 2022), 19; Mustafa Yeni, "Birinci Dünya Savaşı'nda Başkumandanlık Vekâleti ve Harbiye Nezaret'i'nin II. Şube (İstihbarat) Faaliyetleri" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022), 8.

¹¹ Osmanlı-Bulgar siyasi, iktisadi, sosyal ve askerî ilişkilerini şekillendiren kurumsallaşma, Berlin Antlaşması'nın (13 Temmuz 1878) ortaya çıkardığı statüko çerçevesinde teşekkül etti. Bu bağlamda nezaret yerine tesis edilen Bulgar Harbiye Müdürlüğü söz konusu statünün kurumsal tezahürlerinden biriydi. Süzeren-vasal ilişkisi doğrultusunda Osmanlı Devleti nezdinde Bulgar hükümetinin başkanı *reis-i müdüran* ünvanını taşımakta, hükümet teşkilatında görev yapan kişiler ise *müdür* sıfatıyla anılmaktaydı. (Mahir Aydın, "Bulgaristan Komiserliği", *Belgeler XVII*, sy. 21 (1996): 73).

ve İstanbul'daki Bulgar Kapıkethüdalığının¹² sağladığı verileri derlemek ve bunları Prenslığın siyasi ve askerî çıkarları doğrultusunda kullanmakla görevlendirilen bu müessese, diplomasi ile istihbarat arasındaki sınırların bilinçli biçimde geçirgen kılındığı yeni bir kurumsal düzenin başlangıcını temsil etti.¹³

Kurumsallaşma çabaları, aynı yılın 27 Aralık 1891 tarihli diğer bir prens buyruğuyla daha ileri taşındı. Bu buyrukla "Talim Bürosu" adıyla anılan ve askerî nitelikte bilgi toplamakla görevli ilk Bulgar teşkilatı resmen tesis edildi. İlaveten Bulgar Genelkurmayına bağlı topoğrafya şubesi açıldı.¹⁴ Talim Bürosu, modern anlamda Bulgar askerî istihbaratının miladıydı. 1903 yılına kadar faaliyet gösteren bu büro, Bulgar ordusunun stratejik ve operasyonel ihtiyaçlarına uygun istihbarat üretmeye çalıştı.¹⁵

9 Mayıs 1903 tarihinde dönemin Bulgar Harbiye Müdürü Mihail Savov'un¹⁶ emriyle Talim Bürosunun görev ve sorumlulukları yeniden düzenlendi. Talim Bürosunun yerine Bulgar Ordu Kurmay Başkanlığının Harekât Dairesi bünyesinde "Enformasyon Bürosu" kuruldu. Bu yeni şube, askerî planlama süreçlerini daha etkin hâle getirmeyi amaçladı ve istihbaratın karar alma mekanizmalarındaki rolünü güçlendirdi. Kurumsal gelişim süreci, Prens Ferdinand'ın 31 Aralık 1907 tarihli buyruğuyla Enformasyon Bürosunun "İstihbarat Bürosu"na dönüştürülmesiyle devam etti. Bu adım, Bulgaristan'daki istihbarat faaliyetlerinin profesyonelleşme sürecinde bir eşikti.¹⁷

Kurumsallaşma çabalarının somut yansımaları, özellikle Balkan Harbi (1912-1913) sırasında görüldü. Bulgar ordusu, söz konusu dönemde elde ettiği askerî başarıların bir kısmını önceden geliştirilen istihbarat sistemine ve bilgi akışının etkin biçimde kullanılmasına borçluymuştu. Bu süreç, Bulgaristan'ın askerî bir güç olarak ve bilgiye dayalı stratejik bir devlet aklı geliştirme yönündeki kararlılığını ortaya koydu. Dolayısıyla 19. yüzyılın sonlarından itibaren şekillenen istihbarat yapılanması, modern Bulgar devletinin güvenlik kültürünün temel taşlarından biri hâline geldi. Bulgar Harbiye Müdürlüğünün destek ve yönlendirmesiyle Gyorçe Petrov tarafından hazırlanıp 1896 yılında basılan *Makedonya Araştırmaları Üzerine Materyaller (Mamepuanu no изучванието на Македонија)* adı çalışma da bu sürecin somut bir ürünüydü.

2. Gyorçe Petrov'un Kısa Biyografisi (1865-1921)

Gyorçe Petrov, 2 Nisan 1865 tarihinde Pirlepe'ye bağlı Varoş köyünde doğdu. İlk öğrenimini Pirlepe ve Manastır'da aldı.¹⁸ Daha sonra Selanik Bulgar Erkek Lisesinde öğrenim gördü¹⁹, ardından eğitimi Filibe'de devam etti. 1885-1887 yılları arasında İştıp'te öğretmenlik yaptıktan sonra 1888-1889 eğitim ve öğretim yılında Üsküp'e atandı. Üç yıl boyunca burada görev aldı. Üsküp'teki öğretmenlik dönemi, onun akademik ve saha araştırmaları açısından bir kırılma noktasıydı. Dönemin tanıklarından Lyubomir Miletiç²⁰ ile yaptığı görüşmelere göre Petrov, bu dönemde coğrafya ve folklor alanlarında kapsamlı çalışmalar yürütüp Üsküp Sancağı hakkında sistematik bilgiler topladı.²¹

1891-1892 eğitim ve öğretim yılında Manastır'daki Bulgar Eksarhlığı okuluna geçti. Üsküp'te topladığı bilgileri işleyerek Manastır bölgesini de kapsayan araştırmalar yürüttü. Bu görevinin amacı, olası bir Osmanlı-Bulgar savaşında Bulgar

¹² 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması'nın yarattığı statükodan kaynaklı olarak Osmanlı Devleti'nin Sofya'da bir sefaret açması hukuken mümkün olmadı. Aynı durum Bulgaristan Prenslığı için İstanbul özelinde geçerliydi. Bu nedenle Osmanlı ve Bulgar hükümetleri karşılıklı diplomatik temsil ihtiyacını klasik elçilik statüsünden farklı kurumsal yapılar üzerinden karşılama durumunda kaldı. Berlin Antlaşması sonrası Osmanlı Devleti, Sofya'da Bulgaristan Komiserliğini tesis etti ve bu kurumun başına komiser ünvanlı bir temsilci atadı. Buna karşılık Bulgaristan Prenslığı ise 31 Temmuz 1879 tarihli bir prens buyruğuyla İstanbul'da Kapıkethüdalığı adıyla kendi temsilciliğini açtı. Bu kurumun en yetkili diplomatı kapıkethüdası ünvanını taşıdı. 1879-1909 yılları arasında Osmanlı-Bulgar ilişkilerinin yürütülmesinde bu iki kurum kilit rol üstlendi. (Hasanoğlu, "İstanbul Bulgar Kapıkethüdalığı (1879-1909)", 267-270).

¹³ Ukaz. No: 185, Zakon za Ustroystvoto na Viorijenite Sili na Bilgarskoto Knyajestvo, *Dirjaven Vestnik*, 15 Fevruari 1892, 1-28.

¹⁴ Ukaz. No: 176, *Dirjaven Vestnik*, 16 Yauari 1892, 2.

¹⁵ Stanço Stançev, Rumen Nikolov ve Yordan Baev, *İstoriya na Bilgarskoto Voenna Razuznavane, Tom 1* (Sofiya: İztok-Zapad, 2017), 37-40.

¹⁶ Mihail Savov (1857-1928). Bulgar subaydı. İki farklı dönemde Bulgar harbiye müdürlüğü yaptı (1891-1894, 1903-1907). Balkan Harbi zamanında Bulgar başkomutan yardımcısıydı. (Taşov V. Taşev, *Ministrice na Bilgariya 1879-1999* (Sofiya: Akademichno izdatelstvo Prof. Marin Drinov, 1999), 396-397).

¹⁷ Stançev, Nikolov ve Baev, *İstoriya na Bilgarskoto Voenna Razuznavane*, 40-48.

¹⁸ İsrâ Şeh Zeynula, *Bir İsyanın Anatomisi, İlinden İsyanı ve Kruşevo'da Hükümet Kurma Girişimi* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2024), 194.

¹⁹ Selanik Bulgar cemaatinin desteği ve Kuzman Şapkarev'in girişimleriyle 1880 yılında Selanik'te bir Bulgar okulu tesis edildi. Bu okul, Makedonya'daki ilk Bulgar erkek lisesi niteliğindedir. Makedonya ve Edirne-Trakya'daki en önemli Bulgar eğitim merkezlerinden biriydi. 23 Ekim 1893 tarihinde Selanik'te kurulan İç Makedonya Edirne-Trakya İhtilal Örgütü'nün (VMORO) altı kurucusundan ikisi (Dame/Damyan Gruev ve Petir Poparov) bu okulda eğitim ve öğretim faaliyetlerine katıldı. 1903 yılında VMORO'nun Selanik Kongresi bu okulda düzenlendi. 1903 İlinden-Preobrajenie Ayaklanmasına dair karar bu okulda alındı. Söz konusu okul, bir noktadan sonra millî duyguların harekete geçirildiği bir yer hâlini aldı. (Hristo Silyanov, *Osvoboditelnite Borbi na Makedoniya, Tom I* (Sofiya: Izdatelstvo Nauka i İzkustvo, 1983), 197-198; Georgi Trençev, "Pedagogičeskoto Otdelenie na Solunskata Gimnaziya (1887-1896 g.)", *İstoriçeski Pregled LX*, 1-2 (2004): 40; Yura Konstantinova, *Bilgarite v Osmanskiya Solun* (Sofiya: Institut za Balkanistika s Tsentr po Trakologiya, Bilgarska Akademiya na Naukite, 2020), 182-235).

²⁰ Lyubomir Miletiç (1845-1937). İştıp'te doğdu. Zagreb ve Prag'da Slav filolojisi eğitimi aldı. Slav filolojisi profesörüydü. Sofya Üniversitesi rektörlüğü yaptı. Makedonya Bilim Enstitüsünün müdürüydü. Bulgar Bilimler Akademisinin bir üyesiydi. *Makedonski Pregled* adlı derginin redaktörlüğünü üstlendi. Yüksek Makedonya Edirne-Trakya Komitesi'nin (VMOK) bir mensubuydu. (*Osmanlı Avrupası'nda Bir Bölücülük Cereyanı, Makedonya Komitacılarının Anıları*, çev. Ergün Hasanoğlu, ed. Mümin İsov (İstanbul: Selenge Yayınları, 2024), 226).

²¹ *Osmanlı Avrupası'nda Bir Bölücülük Cereyanı, Makedonya Komitacılarının Anıları*, 28.

Genelkurmayının ihtiyaç duyabileceği istihbaratı sağlamaktı. Makedonya'nın nüfus yapısı, yerleşim birimleri, yollar, dağlar, nehirler, göller, iklim ve gelenekleri hakkında saha çalışması gerçekleştirdi. 1892-1894 yıllarında Sofya'ya ziyaretler yaptı. Bu ziyaretler onun çalışmalarının yayımlanması ve Bulgar hükûmetine olan taahhütleriyle ilişkiliydi. 1896 yılında Bulgar Harbiye Müdürlüğü, Petrov'un çalışmalarını 734 sayfalık bir eser hâlinde *Makedonya Araştırmaları Üzerine Materyaller (Материали по изучението на Македонија)* adıyla yayımladı. Gyorçe Petrov bu kitabı hazırladıktan sonra dönemin Bulgar Harbiye Müdürü Raço Petrov²² tarafından Batı Avrupa'da kartografya alanında kendisini geliştirmesi konusunda burs teklifi aldı.²³

Gyorçe Petrov, Mart 1895'te Selanik Bulgar Erkek Lisesine öğretmen olarak atandı. Aynı yıl İç Makedonya Edirne-Trakya İhtilal Örgütü'nün (VMORO²⁴) Merkez Komitesi'ne üye oldu. 1896 yılında VMORO'nun ilk genel kongresi kararıyla Gotse Delçev²⁵ ile birlikte örgütün Sofya'daki yurt dışı temsilcisi olarak görevlendirildi ve bu vazifesini 1901 yılına kadar sürdürdü. VMORO'nun temel belgelerinin yazılmasında ve Yüksek Makedonya Edirne-Trakya Komitesi'nin (VMOK²⁶) ana belgelerinin düzenlenmesinde etkin rol oynadı. Aynı dönemde *Na Orijie* [Silah Başında] ve *Buntovnik* [Ayaklanmacı] gazetelerini yayımlayan Petrov, makaleleriyle de çeşitli Bulgar gazete ve dergilerinde yer aldı. 1903 ilinden-Preobrajenie Ayaklanması²⁷ sırasında çete voyvodası olarak görev yaparak örgüt faaliyetlerinin saha kısmında bulundu. 1905-1907 yıllarında yeniden VMORO'nun Bulgaristan'daki yurt dışı temsilcisi oldu. Birinci Dünya Savaşı sırasında ise Manastır sancak yöneticisi ve Drama belediye reisi olarak Bulgar askerî yönetiminde görev aldı. Savaşın ardından Bulgar Çiftçi Partisi Hükûmetine (1919-1923) bağlı Mülteci İskân Kurumunun başkanlığını yürüttü. VMORO'nun Merkez Komitesi'nin emriyle 28 Haziran 1921 tarihinde öldürüldü. Bu kararın ardında Petrov'un Çifti Partisi ile iş birliği yapması ve örgüt içindeki ideolojik anlaşmazlıklar yer alıyordu.²⁸

Gyorçe Petrov'un yaşamı, Makedonya tarihinin karmaşık siyasi ve sosyal yapısını anlamak açısından ipuçları vermektedir. Akademik araştırmaları ve VMORO'daki örgütsel faaliyetleri, bölgedeki Bulgar milliyetçi hareketinin şekillenmesinde kritik ehemmiyete sahipti. Araştırmalarını sistematik bir saha çalışması anlayışıyla yürüterek Makedonya'nın coğrafi, demografik ve kültürel yapısına ilişkin kapsamlı veriler sundu. Ayrıca VMORO'nun stratejik ve ideolojik belgelerinin hazırlanmasında merkezî bir aktör olarak örgütün uzun vadeli hedeflerinin belirlenmesine katkıda bulundu. Petrov'un yaşamı aynı zamanda Balkanlardaki milliyetçi ve siyasi hareketlerin iç dinamiklerini anlamak için de bir anahtar özelliği taşıyordu. Araştırmaları Osmanlı dönemi Makedonya'sının ve Bulgar milliyetçi hareketlerinin tarihsel analizinde birincil kaynak olarak değerlendirilebilirdi.²⁹

3. Bulgar Harbiye Müdürlüğü Destekli Bir Bilimsel Milliyetçilik Örneği: *Makedonya Araştırmaları Üzerine Materyaller (Материали по изучението на Македонија)*

1896 tarihli bu eser, görünürde akademik bir araştırma derlemesi olmakla birlikte esasen Bulgar Harbiye Müdürlüğü'nün doğrudan gözetiminde hazırlanmış bir "stratejik-etnografik çalışma" idi. Bu durum, çalışmanın askerî ve politik bir amaca hizmet ettiğini açıkça ortaya koyuyordu. Harbiye Müdürlüğü'nün bu tür bir araştırmayı desteklemesinin temel sebebi ise Bulgar hükûmeti nezdinde Makedonya'nın gelecekteki askerî ve diplomatik planlamalar açısından taşıyabileceği jeopolitik değeri. Dolayısıyla kitap, bilimsel gözlem formu altında yürütülen bir devlet projesiydi. Halk kültürü, tarih, dil ve coğrafya verileri, gelecekteki "millî

²² Raço Petrov (1861-1942). Bulgar ordusunda generaldi. 1885-1894 yılları arasında genelkurmay başkanıydı. 1894-96 yılları arasında harbiye müdürüydü. 1900-01 ve 1903-06 yıllarında ise Bulgar hükûmeti başkanıydı. (Taşev, *Ministrîte na Bilgariya 1879-1999*, 363-365).

²³ Svetlozar Eldirov, *Taynite Ofiterski Bratstva v osvoboditelnite Borbi na Makedoniya i Odrinsko 1897-1912* (Sofiya: Voenno İzdatelstvo, 2002), 27.

²⁴ İç Makedonya Edirne-Trakya İhtilal Örgütü'nün Bulgarca kısaltması kullanıldı: *Вътрешната Македоно-Одринска Револуционна Организация*. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Osmanlı Avrupası'nda Bir Bölücülük Cereyanı, Makedonya Komitacılarının Anıları*, çev. Ergün Hasanoğlu, ed. Mümin İsov (İstanbul: Selenge Yayınları, 2024).

²⁵ Gotse Delçev (1872-1903). Kilkış'ta doğdu. Selanik Bulgar Erkek Lisesinde eğitim gördü. 1891 yılında liseyi bıraktı ve Sofya'daki askerî okula kaydoldu. Birinci subay rütbesine terfi ettirilmeden evvel sosyalist fikirlere olan yakınlığı sebebiyle okuldan atıldı. 1894 yılının sonbaharında İstip'te öğretmen oldu. Burada Dame Gruev başöğretmendi. Aynı zamanda Dame Gruev, Gotse Delçev'i VMORO'nun saflarına çekti. Delçev, Makedonya'nın birçok yerine edebî metinler, malzeme, kuryeler ve silahların taşınması için Bulgaristan Prenslığı ile Osmanlı Devleti sınırı boyunca ilk kanalları ve lojistik noktalarını tesis etti. VMORO'nun Selanik Kongresi'nde (1896) örgütün tüzük ve nizamnamelerinin hazırlanmasında katkıda bulundu. VMORO'nun çete örgütünü kurdu (1898-99) ve örgüte liderlik etti. 1896 yılının sonunda Gyorçe Petrov ile Sofya'daki (1901'e kadar) VMORO'nun yurt dışı temsilcisi olarak görevlendirildi. Delçev'in girişimiyle Edirne-Trakya'da ihtilal komitelerinin kurulmasına başlandı. 4 Mayıs 1903 tarihinde Serez bölgesindeki Banitsa köyü yakınlarında Osmanlı kuvvetleriyle girdiği bir çatışmada öldü. (Boris Y. Nikolov, *Vitreşna Makedono-Odrinska Revolyutsionna Organizatsiya, Voyvodi i Rikvoditeli (1893-1934)*, *Biografično-Bibliyografski Spravočnik* (Sofiya: Tip-Top Pres, 2001), 44).

²⁶ Yüksek Makedonya Edirne-Trakya Komitesi'nin Bulgarca kısaltması kullanıldı: *Върховният Македоно-Одрински Комитет*. Komite, 1895 yılındaki kuruluş belgesinde Makedonya Komitesi adıyla anıldı. Aynı yılın sonunda toplanan II. Olağanüstü Kongrenin kararıyla örgütün ismi Yüksek Makedonya Komitesi olarak değiştirildi. Yüksek Makedonya Edirne-Trakya Komitesi adı, 1900 yılında gerçekleştirilen VII. Kongreden itibaren Bulgaristan Prenslığı sınırları içinde faaliyet gösteren yasal Makedonya örgütlenmesinin en üst düzey idari organını ifade etmek üzere kullanılmaya başlandı. Komite, faaliyetlerini sürdürdüğü son yıla kadar -1903'e dek- bu adla anıldı. (*Osmanlı Avrupası'nda Bir Bölücülük Cereyanı, Makedonya Komitacılarının Anıları*, 11).

²⁷ İsyan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsrâ Şeh Zeynula, *Bir İsyanın Anatomisi, İlinden İsyanı ve Kruşevo'da Hükümet Kurma Girişimi* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2024).

²⁸ *Osmanlı Avrupası'nda Bir Bölücülük Cereyanı, Makedonya Komitacılarının Anıları*, 29-30.

²⁹ *Osmanlı Avrupası'nda Bir Bölücülük Cereyanı, Makedonya Komitacılarının Anıları*, 30-31.

taleplerin” zeminini oluşturmak üzere sistematik biçimde derlenmişti. Bu çalışmadaki bilgi üretimi, klasik akademik nesnellikten ziyade devlet politikasıyla bütünleşmiş bir işlev görüyordu. Coğrafi tanımlamalardan etnografik betimlemelere kadar her unsur, Bulgar kimliğini Makedonya topraklarında kanıtlamak amacıyla seçilmişti. Bu nedenle verilerin bilimsel çeşitliliği, ideolojik tek sesliliğe feda edilmişti. Gerek saha araştırması iddialarında gerekse istatistiksel verilerde gözlemlenen seçicilik, araştırmacının değil, Bulgar hükûmetinin stratejik hedeflerinin bir yansıması olarak görülebilir. Dolayısıyla bu metin, bilimsel meraktan çok “bilgi üzerinden toprak talebi üretme” pratiğinin örneği olarak okunabilir. Eserde Makedonya, tarihi ve kültürel bölge olarak sunuluyor, bir askerî coğrafya olarak kurgulanıyordu. Dağ silsilesi, geçitler ve nehir havzaları, doğa unsurları dışında potansiyel “ulusal sınırların” ön taslağı olarak işleniyordu. Bu yaklaşım, modern ulus-devletlerin erken jeopolitik tahayyülünü yansıtıyordu. Etnografik bilgilerin Bulgar Harbiye Müdürlüğüne bağlı subay veya görevliler tarafından toplanmış olması, halk kültürünün dahi stratejik veri statüsüne indirgenmiş olduğunu gösteriyordu. Böylece “bilimsel araştırma” ile “askerî istihbarat” arasındaki sınır tamamen ortadan kalkıyordu. Bu metin, Bulgar kimliğinin üstünlüğünü veya tarihsel meşruiyetini kanıtlamaya yönelikti. Coğrafya, dil ve tarih birbirine eklenerek bir “Büyük Bulgaristan” anlatısı inşa edilmekteydi. Bu yönüyle eser, bilgi üretimini ulus inşasının ideolojik aracına dönüştüren 19. yüzyıl Balkan geleneğinin en bilinçli örneklerinden biri mahiyetindeydi. “Bilim” burada hakikati arama ve “devletin çıkarını destekleme” görevini üstleniyordu.³⁰

Osmanlı Harbiye Mektebinin Askerî Coğrafya dersi hocalarından Halil Rifat’a göre bir bölgenin askerî coğrafyasını kavramak doğal coğrafi unsurları bilmekle sınırlı kalamazdı. Bölgenin iktisadi, beşerî ve zirai özelliklerinin de etüt edilmesi gerekmekteydi.³¹ Bu yaklaşım, askerî coğrafyanın özüyüdü: Coğrafi verilerin askerî bir bakış açısıyla incelenmesi ve tüm mekânsal ünitelerin stratejik kullanımının sistematik biçimde tahlil edilmesi. Tarih boyunca belirli coğrafi alanların birçok gelişmelere yön verdiği görüldü.³² Nitekim Makedonya bu sürecin çarpıcı örneklerinden biriydi. Bu bağlamda Gyorçe Petrov’un çalışması günümüzde iki farklı düzlemde değerlendirilebilirdi. Bir yandan eser, sunduğu halk kültürü, lehçe çeşitliliği ve yerel yaşam dinamikleriyle tarihsel antropoloji açısından birincil kaynak boyutundaydı. Petrov’un gözlemleri, Makedonya’nın toplumsal dokusuna dair ayrıntıları kayda geçirmekle kalmıyor, bölgenin kültürel çeşitliliğini de anlamaya imkân tanıyordu. Öte yandan çalışma, tüm bu etnografik gözlemleri askerî coğrafya perspektifi içinde ele alarak bölgenin fiziki ve beşerî yapısının askerî harekât açısından ne anlama geldiğini ortaya koymaktaydı.

4. Gyorçe Petrov’un Çalışmasının Tarihsel ve Bilimsel Anlamı

Gyorçe Petrov’un bu çalışması dört ana bölümden oluşmaktaydı:

- **Oroğrafya:** Makedonya’nın dağ, ova ve coğrafi yapısı tetkik edilmekteydi.
- **Hidroğrafya:** Nehir sistemleri ve su yolları anlatılmaktaydı.
- **Ulaşım:** Demiryolları, kara yolları ve manastır güzergâhları tarif edilmekteydi.
- **Topoğrafya:** Bölgedeki tüm kaza ve sancakların fiziksel, demografik ve ekonomik yapısı izah edilmekteydi.

İnsan, mekân ve zaman coğrafyanın temel üç unsuruydu. Askerî coğrafya ise bu unsurları doğrudan irdeleyen bir alandı.³³ Bu çerçevede mekânsal istihbarat, coğrafi veriyi, görüntüleri ve konum tabanlı bilgileri elde ederek bir bölgenin fiziksel özelliklerini, insan faaliyetlerini ve bunların stratejik sonuçlarını anlamaya yönelik bilgi üretimiydi. Başka bir deyişle mekânın davranışını çözümler karar vericilere konumsal içgörü sunan bir analiz disipliniydi.³⁴ Gyorçe Petrov’un bu çalışması, klasik anlamda bir “doğal coğrafya” kitabı değildi. Politik coğrafya ve etno-coğrafya anlamı taşıyordu. Yazar, Makedonya’nın coğrafi sınırlarını tanımlarken bölgenin “Bulgar karakterini” de savunuyordu. Bu yaklaşım, 19. yüzyıl sonu Bulgar milliyetçiliğinin “bilimsel meşruiyet” arayışını temsil etmekteydi. Coğrafi veriyi bir ideolojik araç hâline getirerek Balkanlarda kimlik temelli toprak iddialarına coğrafi dayanak kazandırılmaya çalışılıyordu. Söz konusu eser de bir bölge betimlemesi, bilimsel gözlemle ideolojik yorumun iç içe geçtiği bir

³⁰ 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos’ta yapılan ön antlaşmayla belirlenen ve temelde Sultan Abdülaziz’in 11 Mart 1870 tarihli fermanıyla kuruluşu kararlaştırılan Bulgar Eksarhlığının idari yetki alanına dayanan “Büyük Bulgaristan” sınırları, kısa süre içinde uluslararası dengelerin etkisiyle geçerliliğini yitirdi. Bu sınırlar, Berlin Antlaşması’nın (13 Temmuz 1878) imzalanmasıyla yeniden çizilerek önemli ölçüde daraltıldı ve söz konusu değişiklik, Bulgar milliyetçiliğinin yönünü tayin eden başlıca unsurlardan biri hâline geldi. “Büyük Bulgaristan” idealine yeniden ulaşma düşüncesi, Şarki Rumeli Vilayeti ile *Vilâyet-i Selâse*’ye (Makedonya) hâkim olma hedefi etrafında şekillendi ve Bulgar ulusal söyleminin merkezine yerleşti. Bu hedef doğrultusunda askerî, siyasi, sosyal ve iktisadi alanlarda yürütülen faaliyetler, bir genişleme arzusunu ve ulusal kimliğin sınırlarını mekânsal olarak yeniden tanımlama çabasını yansıttı. (Penkov, *Berlinskiyat Dogovor i Balkanite*, 25).

³¹ Halil Rifat, *Askerî Coğrafya (Müsvedde Hâlinde)* (İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1340), 3.

³² Kaan Kapan ve Ömer Emre Kuşçu, “Osmanlı’dan Günümüze Askerî Coğrafyanın Şehîrsel Kullanımına Dair Bir Analiz: Edirne Örneği”, içinde *Osmanlı İmparatorluğunda Coğrafya ve Kartografya*, Editör. Mahmut Ak, Ahmet Üstüner (İstanbul: İstanbul University Press, 2024), 773.

³³ Ömer Emre Kuşçu ve Kaan Kapan, “Askerî Coğrafyada Jeostratejik Koşulların Mekânsal Kullanımı”, içinde *TUCAUM 2022 Uluslararası Coğrafya Sempozyumu, 12-14 Ekim 2022, Bildiri Kitabı*. Editör. Necla Türkoğlu, Kerime Karabacak, Ergin Gökçaya, Esra Tunçel Gökçaya, Gönül Mutlu, Muhammet Öksüz, Neriman Kılınc, Rahime Zobu, Saitcan Güngördü (Ankara: Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2022), 440-441.

³⁴ Halil İbrahim Onyıl, “İstihbarat ve Mekânsal İstihbarat”, *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 13, sy. 3 (2023): 1771-1774.

Balkan tarihi ve coğrafyası araştırması mahiyetindeydi. Coğrafya, burada bilgi üretimi ve ulusal kimliğin mekânsal temsili olarak işlev görmekteydi. Buradan hareketle Petrov'un anlatımı, bölgeye ilişkin verileri siyasal bir tasavvura göre düzenleyerek mekânı stratejik bir iddianın dayanak noktası hâline getiriyordu. Böylece çalışma, erken dönem mekânsal okumanın ideolojik amaçlarla kullanıldığı örneklerden biri olarak kabul edilebilir.

4.1. Orografiya

Orografiya³⁵, askerî istihbaratın temel bileşenlerinden biriydi. Bir harekâtın başarısı, düşmanın niyet ve kapasitesini çözümlenmeye ve çatışmanın gerçekleştiği arazinin doğru okunmasına bağlıydı. Dağ sıraları, vadiler, geçitler, platolar ve eğim oranları gibi unsurlar, birliklerin manevra imkânını, hedef belirleme süreçlerini, çatışma dışı operasyon yürütme kabiliyetini ve farklı düzeylerde sağlanacak desteğin özelliğini doğrudan şekillendirmekteydi. Bu nedenle arazi, bir ordunun ilerleme yönünden saldırı ve savunma pozisyonlarına, ikmal hatlarından geri çekilme güzergâhlarına kadar pek çok kritik kararın alınmasında belirleyici bir rol oynamaktaydı. Askerî istihbarat birimleri de düşmanın bulunduğu bölgenin orografik özelliklerini saptayarak doğal savunma hatlarını, zayıf noktaları ve manevra kısıtlarını tespit etmekteydi. Bilhassa dağlık bölgelerde yürütülen operasyonlar, geçitlerin kontrolü, ikmal yollarının kesilmesi veya korunması gibi konularda düz araziye kıyasla çok daha özgün taktiksel bilgi ve hazırlık gerektirmekteydi. Sonuç olarak arazi, askerî planlamanın pasif bir unsur olmadı.³⁶ Aksine strateji, taktik ve operasyonel uygulamaların tamamını etkileyen aktif bir çerçeveydi.³⁷

Orografiya, istihbarat toplamada bahusus gözlem ve görüş alanının belirlenmesinde etkin bir rol üstlenmekteydi. Arazinin sunduğu gizlenme ve korunma olanakları, saha tahkimatının nasıl kurulacağına ve savunma mevzilerinin nerelerde şekilleneceğine doğrudan etki etmekteydi. Doğal çevre, askerî operasyonların seyrini belirleyen çok katmanlı bir etkenler bütünüydü. Yüzeyin genel biçimi ve yüzey malzemeleri ise bu etkenlerin başında gelmekteydi.³⁸ Buradan hareketle Gyorçe Petrov'un çalışmasının "Orografiya" bölümü, arazinin askerî değerini geniş ölçekte ve ayrıntılı düzeyde değerlendirebilmek amacıyla iki ana başlıkta idi. Bunlar "Genel Görünüm (Обща преглед)" ve "Yüzeyin Özel Nitelikleri (Частен характер на повърхнината)" idi. Böylece Petrov, bölgenin morfolojik çizgilerini bütüncül biçimde tanımlarken diğer yandan yüzey detaylarının taktik ve operasyonel sonuçlarını anlaşılır bir sistemle ortaya koydu.

Bölgenin orografik yapısı, askerî istihbarat bakımından son derece belirleyici bir etkendi. Gyorçe Petrov'un saha araştırmaları yaptığı coğrafyadaki arazi şekilleri, doğal çevreyi etkilemesinin dışında ulaşım hatlarını, yerleşim yoğunluğunu ve savunma imkânlarını tayin eden temel faktörlerdendi. Bu kapsamda "Yüzeyin Özel Nitelikleri" başlığı, bölgeyi iki ana orografik sistem üzerinden irdelenmekteydi. Bunlar dağlık alanlar ve ovalardı. Dağlık kütleler, doğal sınır ve stratejik savunma hattı işlevi gördüğünden dolayı askerî istihbarat açısından önemli bir yere sahipti. Üsküp ve Manastır bölgesindeki dağlar, iki ana sistem altında anlatılmaktaydı: Batı Dağ Sistemi ve Doğu Dağ Sistemi. Batı Dağ Sistemi, Şar Dağları ile başlamaktaydı. Bu dağ silsilesinin etekleri, zirveleri, iletişim yolları, su kaynakları ve nüfus yapısı aktarılmaktaydı. Şar Dağları, bölgesel iklimi şekillendiren bir unsur olarak değil, askerî hareketlilik açısından ulaşımın yönünü ve zorluğunu tayin eden doğal bir bariyer olarak sunulmaktaydı. Onu takiben, Üsküp Dağlarına dair betimlemeler yer almaktaydı. Bu kütlelerin bitki örtüsü, ulaşım yolları, nüfus özellikleri ve dağ kollarının konumlanışı aktarılmaktaydı. Ardından Stogovo Dağları ve onun kolları olan Bistra, Baba, Bigla, Pelister, Viç dağları sırasıyla tanıtılmaktaydı. Bu zincir, Batı Makedonya'da irtifa farkları nedeniyle keşif faaliyetlerini ve birlik sevkiyatını doğrudan etkileyebilecek bir arazi yapısı ortaya çıkarmaktaydı. Bölgenin kuzeyine doğru Tsirna Gora, güneydoğusunda ise Ruyan ve Kozyak dağları stratejik bakımdan geçit ve bağlantı noktalarıyla birlikte ele alınmaktaydı.³⁹ Doğu Dağ Sistemi ise iki ana kütle üzerine inşa edilmekteydi. Bunlar Osogovo ve Plaçkovitsa idi. Bu iki dağ, kendi yan kollarıyla birlikte doğu-batı doğrultusundaki geçiş hatlarını ve bölgenin savunulabilirlik derecesini tayin eden orografik eksenler olarak yorumlamaktaydı. Söz konusu dağlık alanlar, gözetleme ve ikmal üsleri için uygun noktalar sağlaması ve düşman hareketlerini sınırlandırıcı bir doğal yapı arz etmesi bakımından askerî istihbaratın odağında yer almaktaydı.⁴⁰

Dağlık alanları tamamlayan orografik unsurlar, bölgenin ovalık düzlükleriydi. Bu alanlar, askerî bakımdan hareket kabiliyetinin en yüksek ancak savunma imkânlarının sınırlı olduğu sahalardı. Çalışmada Kalkandelen, Üsküp, Kumanova, Eğri Palanka, Koçana, İştup, Tikveş, Pelagonya ve Kırçova ovaları incelenmekteydi. Bu ovalar, bir yandan yoğun nüfus ve tarımsal üretim merkezleri olarak lojistik destek potansiyeli taşıırken öte yandan orduların yığınak yapma, konuşlanma ve karşı taarruz geliştirme bakımından elverişli düz alanlar sunmaktaydı.⁴¹

³⁵ Yeryüzü şekillerinin, bilhassa da dağların, vadilerin ve yüksekliklerin dağılımını inceleyen bir alandır.

³⁶ John M. Collins, *Military Geography for Professionals and the Public* (Washington DC: National Defence University Press, 1998), 27-32.

³⁷ *Military Geographic Intelligence (Terrain)* (Washington DC: Headquarters, Department of the Army, 1972), 3-1.

³⁸ *Military Geographic Intelligence (Terrain)*, 3-1.

³⁹ *Materiali po İzuçvanieto na Makedoniya*, haz. Gyorçe Petrov (Sofiya: Peçatnitsa Vilkov, 1896), 30-151.

⁴⁰ *Materiali po İzuçvanieto na Makedoniya*, 151-193.

⁴¹ *Materiali po İzuçvanieto na Makedoniya*, 193-240.

Petrov'un orografik değerlendirmeleri, bölgenin askerî bakımdan nasıl okunması gerektiğine dair açıklayıcı bir zemin tesis etmekteydi. Doğal arazi, stratejiyi ve taktiği doğrudan etkilemekteydi. Bu nedenle bir harekât alanında konuşlu birlikler, araziye dair istihbarata ihtiyaç duyardı.⁴² Petrov'un aktardığı bilgiler de tam bu noktada önem kazanarak birliklerin sahada karşılaşabileceği engelleri ve yararlanabileceği imkânları öngörmeye yardımcı olabiliyordu. Bu çerçevede onun gözlemleri, coğrafi yapının birlik hareketlerini, gözetleme noktalarının seçimlerini ve operasyonel kararların mantığını belirleyen yönlerini ön plana çıkarmaktaydı. Komutanlar açısından bu bilgiler, arazinin betimlenmesine ve uygulanacak planların tutarlılığına yarayabilecek bir rehber olabiliyordu.

4.2. Hidrografya

Hidrografya, askerî istihbaratın araziye pasif bir zemin ve bizzat harekâtın seyrini belirleyen aktif bir unsur olarak değerlendirme kapasitesini güçlendiren temel bilgi alanlarından biriydi. Nehirler, göller, bataklıklar ve akarsu yataklarının fiziksel ve dinamik özellikleri, birliklerin intikal, taarruz, savunma ve geri çekilme imkânlarını doğrudan şekillendirmekteydi. Bu faktörler kimi zaman doğal savunma hattı veya ilerleme koridoru oluştururken kimi zaman lojistik akışı, ikmal planlaması ve harekât zamanlamasını belirleyen kritik öğelere dönüşmekteydi. Taşkın riskleri, geçit verilebilirlik, köprü kurulabilir alanlar, sığ ya da derin geçiş noktaları, gizli intikal olanakları ve su yollarının taşıma kapasitesi gibi hidrografik veriler, karmaşık operasyonlarda komutanların araziye düşmanın aleyhine kullanabilmesine olanak sağlamaktaydı. Tarihte büyük orduların nehir hatlarını izleyerek derin nüfuz harekâtları gerçekleştirmesi ya da nehirlerin güçlü bir savunma hattı olarak muharebelerin kaderini tayin etmesi gibi örnekler, hidrolojik bilginin stratejik değerini açıkça gösteriyordu. Bu bağlamda hidrografya, askerî istihbarat için çevresel bilgi üretmekle kalmıyor, harekâtın tasarımından lojistik organizasyona, savunma hatlarının seçiminden düşman faaliyetlerinin öngörülmesine kadar geniş bir yelpazede karar üstünlüğü sağlayan vazgeçilmez bir etmen durumuna geliyordu.⁴³

Su havzalarıyla ilgili bilgiler, akarsuların ve diğer su kütlelerinin özelliklerini belirleyen temel faktörleri içermekte ve ayrıca askerî operasyonlarda da kritik bir öneme sahip etkenlere de dikkat çekmekteydi.⁴⁴ Buradan hareketle Gyorçe Petrov, çalışmasının "Hidrografya" bölümünü "Genel Görünüm (Обща преглед)" ve "Nehirler (Реки)" şeklinde iki temel alt başlık altında ele alması, dönemin coğrafi unsurlarını askerî bakış açısından sistematik biçimde değerlendiren örneklerden biri olarak öne çıkarmaktaydı. Petrov'un yaklaşımı, bölgenin su varlığını tasvir etmekle kalmayıp bu unsurların askerî harekât ve stratejik planlama hususunda taşıdığı işlevsel değeri anlamaya yönelik bütüncül bir çerçeveydi. Bu sebeple onun eseri, araştırılan bölgenin hidrografik özelliklerini betimleyici ve operasyonel açıdan yorumlayabilen yapısı sayesinde bölgeye ilişkin askerî istihbarat literatüründe bir referans noktası niteliği taşıyabilir. Bakıldığında Makedonya'ya dair çalışmasının hidrografik bölümünü bölgenin ana su yolu olan Vardar Nehri ve kollarına ayırmaktaydı. Ona göre Makedonya'nın su sistemi, sadece coğrafi bir anlam taşımamaktaydı. Bölgenin askerî ve stratejik yapısını belirleyen temel bir bileşendi. Petrov'un gözünde Vardar Havzası, farklı karakter ve yüksekliklerde dağlardan oluşan, oldukça kırıklı ve karmaşık bir hat meydana getirmekteydi. Bu yapı, su akış yönünü ve askerî harekâtın mümkün güzergâhlarını tayin eden bir doğal çerçeve işlevi görmekteydi. Vardar ile Ustrumca havzaları arasındaki su bölümü çizgisi, uzun ve belirgin biçimde kıvrımlı bir dağ sırası oluşturmaktaydı. Bu orografik sınır, hidrografik bir ayırım olmasının dışında askerî coğrafya açısından doğal bir bariyer ve gözetleme hattı mahiyetindeydi. Florina Ovası'nın güney ucundaki Viç Nehri'nden inen küçük bir dere, alçalarak kuzeye doğru yükselmekte ve Nice Ovası havzasını teşkil etmekteydi. Bu yükselti farkları ve geçiş alanları, doğal savunma noktalarını ve düşman hareketlerini sınırlayan engeller olarak değerlendirilebilir.⁴⁵

Arazi yapısı, askerî operasyonların rota ve kapsamının belirlenmesi bakımından temel bir öneme sahipti. Bu çerçevede elde edilebilecek hidrografik veriler de ailehusus nehirlerle ilişkiler bilgileri, birliklerin sahadaki hareket tarzına doğrudan tesir edebilecek imkân ve kısıtlar yaratabilmekteydi.⁴⁶ Petrov'un hidrografya bölümünde benimsediği yöntem, gözleme dayalı ve mekânsal ilişkileri açıklamaya yönelik bir yaklaşımı yansıtmaktaydı. O, her nehir için kaynak noktası, akış yönü, kolları, geçtiği vadiler ve ovalar ile tarım ve yerleşim üzerindeki etkiler olmak üzere beş ana ölçüt ortaya koyarak bölgenin su sistemlerini sistematik bir çerçevede anlatmaktaydı. Petrov'a göre Vardar Havzası, Makedonya'nın en uzun ve en geniş su toplama sistemini oluşturuyor ve kuzeydeki dağ silsilelerinden Adalar Denizi'ne kadar uzanan doğal bir ulaşım eksenini meydana getiriyordu. Nitekim nehir ve kollarının çizdiği hat, bölgedeki askerî birliklerin ikmal, intikal ve keşif faaliyetleri açısından belirleyici bir güzergâh sunmaktaydı. Bu yönüyle Vardar, hidrografik bir unsur ve bölgesel stratejiyi şekillendiren ana arter konumundaydı. Hidrografya ile orografya arasındaki bu yakın ilişki, askerî istihbarat alanını daha da genişletmekteydi. Vardar Havzası'nın su kaynakları, debi

⁴² *Military Geographic Intelligence (Terrain)*, 3-1.

⁴³ Ömer Emre Kuşçu, "Savaşın Coğrafi Yönü: Askerî Coğrafya" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2024), 145-146, 184-186; Collins, *Military Geography for Professionals and the Public*, 32-36.

⁴⁴ *Military Geographic Intelligence (Terrain)*, 3-16.

⁴⁵ *Materiali po İzuçvanieto na Makedoniya*, 241-319.

⁴⁶ *Military Geographic Intelligence (Terrain)*, 4-1, 4-2, 4-3.

özellikleri, taşkın dönemleri ve geçit noktalarına dair veriler, bir bölgedeki harekât planlamasının temel parametrelerini belirleyebilirdi. Aynı şekilde dağ sıralarının yönü, yükselti farkları ve vadilerin açıklığı gibi unsurlar, düşman birliklerinin ilerleyebileceği muhtemel yolları önceden tespit edilmesine imkân sağlardı. Dolayısıyla Petrov'un Makedonya çalışmasında hidrografiye geniş yer ayırması, salt coğrafi bir ilginin ürünü olarak görülemezdi. Bu tercih, açık biçimde stratejik-topoğrafik bir farkındalığın göstergesiydi. Vardar Nehri ve kolları, bu bağlamda Makedonya'nın askerî coğrafyasında doğal bir omurga, istihbarat planlamasında ise coğrafi tahlillerin merkezî ekseniydi.⁴⁷

4.3. Ulaşım

Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkardığı en kritik yeniliklerden biri olan demiryolu, askerî istihbarat ve harekât planlaması açısından taktik dengeleri köklü biçimde dönüştürdü. Demiryolu hatları, birliklerin kısa sürede geniş mesafelere intikalini mümkün kılarak orduların operasyonel esnekliğini artırdı ve ikmal, mühimmat ve personel taşımacılığında sağladığı hız ve kapasite sayesinde savaşın lojistik boyutunu yeniden tanımladı. Bu yeni ulaşım aracı, istihbarat faaliyetlerinde mekânın nasıl algılandığını da değiştirdi. Hatların güzergâhları, kavşak noktaları, tünel ve köprü gibi altyapı unsurları, askerî istihbaratın temel inceleme alanları hâline geldi. Demiryolu ağlarının savunma ve taarruz bakımından hangi bölgelere avantaj sağladığı, bir harekâtın ne ölçüde derinleştirilebileceği ve düşmanın ikmal hatlarının nerelerden kesilebileceği gibi sorular, doğrudan bu altyapının topoğrafyasıyla ilişkilendirildi. Böylece demiryolu, teknolojik bir ulaşım aracı, modern savaşın mekânsal temposunu belirleyen, istihbari analizlere yön veren ve stratejik karar süreçlerinde belirleyici rol oynayan bir güç çarpanı oldu.⁴⁸

İstihbaratın sahaya dair duyduğu bilgi setini bir tek demiryolu şekillendirmede. Kara yolu da bu sürece ciddi katkı sundu. Stratejik istihbaratın dış güvenlikten iç asayişe kadar geniş bir alanda kullanılması⁴⁹, kara yolunu tarih boyunca önemini koruyan tamamlayıcı bir parça yaptı. Arazinin düzensizliği, eğimleri, geçitler, yol yataklarının durumu, köprüler, tüneller, alternatif güzergâhlar ve bu yolların askerî kullanıma uygunluğu gibi verilerin temini, keşif ve sınıflandırma faaliyetlerini gerekli kıldı.⁵⁰ Gyorçe Petrov'un ulaşım altyapısını "Demiryolları ve istasyonlar (Железници и станции)", "Kara yolları (Пътища)" ve "Ulaşım araçları (Средства за пътни съобщения)" başlıklarına ayırması da bu gereksinimin somut bir biçimiydi. Bu yaklaşım, askerî istihbaratın stratejik planlama ve operasyonel harekât bakımından ulaşım ağlarını yorumlayabilmesine olanak tanır türdendi. Böylece dönemin askerî düşüncesinde altyapının belirleyici rolünü açık şekilde ortaya konabilirdi.

Gyorçe Petrov, Makedonya'nın 19. yüzyıl sonundaki fiziksel ulaşım ağını, toplumsal hareketliliğini ve ticaret yollarını ele alırken bunları ekonomik birer unsur olmasının dışında kültürel ve ulusal bilincin birer taşıyıcısı olarak da değerlendirdi. Ona göre yollar, mal ve insan akışını mümkün kılan basit güzergâhlar ve kültürel etkileşimin somutlaştığı hatlardı. Bu bakımdan ulaşım altyapısı, bölgesel bütünleşmenin ve millî uyanışın zeminini teşkil etti. Petrov'un özellikle üzerinde durduğu husus, Makedonya'yı Balkan coğrafyasının çeşitli merkezlerine bağlayan demiryolu hatlarıydı. Araştırma yaptığı dönemde bölgede iki ana hattın faal olduğunu belirtmekteydi: İlki, Üsküp'ten Vranja'ya (Zibefçe) uzanan demiryolu hattı⁵¹, diğeri ise Krivolak'tan başlayıp Üsküp üzerinden Kaçanik'e kadar uzanan Selanik-Mitroviçe hattıydı.⁵² Bu iki hatla Selanik'in Avrupa'nın içleriyle bağlantısı tesis edildi.⁵³ Daha hızlı

⁴⁷ *Materiali po İzuçvanieto na Makedoniya*, 241-319.

⁴⁸ Güngör Şahin ve Süfyan Kadir Kıvam, "Askerî Harekâtın Evrimi ve İstihbarat, Gözetleme, Keşif Faaliyetlerinin Değişen Araçları", *SAVSAD Savunma ve Savaş Araştırmaları Dergisi* 31, sy. 2 (2021): 267-269; Ali Kemal Gürbüz, "Osmanlı İmparatorluğunda Demiryollarının Rolü", *Balkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2, 3 (1999): 179; Orhan Özcan, "İngiliz İstihbarat Raporlarında Berlin-Bağdat Demiryolu (Temmuz-Ağustos 1917)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 41, sy. 111 (2025): 135-136.

⁴⁹ Zakir Gül, "Stratejik İstihbarat ve Genel Yanılgılar", *Güvenlik Bilimleri Dergisi* 4, sy. 1 (2015): 116-117.

⁵⁰ Collins, *Military Geography for Professionals and the Public*, 215-216.

⁵¹ Berlin Antlaşması'nın 10, 21 ve 38. maddeleri, Rumeli Demiryolları meselesine doğrudan temas ederek Osmanlı Devleti ile Bulgaristan Prensiği açısından bağlayıcı hükümler ortaya koymaktaydı. Bu maddeler sadece iki taraf arasındaki sorumlulukları belirlemekle de kalmadı. Rumeli Demiryollarının Avrupa hatlarıyla birleştirilmesi için Avusturya-Macaristan, Bulgaristan Prensiği, Osmanlı Devleti ve Sırbistan arasında müzakereler yürütülmesini zorunlu kıldı. Böylece bölgesel ulaşım ağlarının siyasi ve ekonomik dengeler üzerindeki etkisi, uluslararası düzlemde ele alınan bir konu hâline geldi. Bu çerçevede Üsküp'ten başlayarak Sırbistan sınırındaki Vranja'ya ulaşması öngörülen ve toplamda 85 kilometrelik bir uzunluğa sahip hattın inşasına 1885 yılında başlandı. Söz konusu hat, Berlin Antlaşması'nın öngördüğü bütünleşik demiryolu sisteminin Balkan coğrafyasındaki somut yansımalarından biri olarak değerlendirilebilirdi. İnşa sürecinin tamamlanmasının ardından hattın işletim hakkı 11 Şubat 1888 tarihinde Vitalis Şirketine devredildi ve aynı yıl içinde hat fiilen işletmeye açıldı. (Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993), 182-184; Angel Conev, *Makedoniya v Jeložopitnata Politika na Bilgariya (1878-1918 g.)* (Kyustendil: Regionalen İstoriçeski Muzej „Akad. Jordan İvanov“), 55; Alper Gönül ve Selen Durak, "Bir Osmanlı Kenti Üsküp'ün Tanzimat'tan XX. Yüzyıla Fiziksel Değişim Süreci", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 7, 1 (2018): 96).

⁵² *Materiali po İzuçvanieto na Makedoniya*, 322-323. Osmanlı yetkilileri ile Baron Hirsch arasında imzalanan mukavele doğrultusunda Selanik'ten başlayarak Üsküp üzerinden Mitroviçe'ye uzanması planlanan ve toplamda 361 (bazı kaynaklara göre 363 ve 388) kilometrelik bir güzergâhı kapsayan demiryolu hattının ilk bölümü 1872 yılında işletmeye açıldı. Hattın kalan kısımlarına yönelik inşa faaliyetleri kesintisiz biçimde sürdürüldü. Böylece tüm hattın tamamlanması 1875 yılının başlarında mümkün oldu. Bu hat, bölgesel ulaşım ağını genişletmekle kalmadı. Osmanlı taşra idaresi, ticaret akışları ve askerî sevkiyat kabiliyeti bakımından önemli bir altyapısal dönüşümün de parçası hâline geldi. (Boryana Antonova, "Osmanskite Jeleznitsi na Balkanite-Hronologiya i Periodizatsiya", içinde *Varna, Bilgarite i Bilgarskite Gradove. Vizrojdenski Poselnitsi İzsledvaniya, Sbornik v Pamet na Prof. D.i.n. Velko Tonev*, ed. Prof. d.i.n. İvan Rusev (Varna: Ongil, 2016), 209; Engin, *Rumeli Demiryolları*, 88-124).

mal ve ürün nakli yapılarak şehrin çehresi değişti.⁵⁴ İthalat ve ihracat bakımından Selanik'te yaşanan ticari hareketliliğin başlıca sebebi demiryoluydu.⁵⁵ Söz konusu hatlar, Osmanlı taşrasında ekonomik dolaşımın sürekliliğini sağlamakla kalmadı, Makedonya'nın siyasi ve stratejik önemini artıran arterler olarak da işlev gördü. Petrov'un değerlendirmelerine göre kültürel ve iktisadi anlamda büyük öneme sahip Selanik-Mitroviçe hattının en kritik durağı Gradsko istasyonuydu. Manastır Sancağından çıkan tüm yükler buradan Selanik limanına gönderilmekte, Güney Makedonya ve Arnavutluk'tan Sırbistan, Bulgaristan ve Eflak'a seyahat eden yolcular bu güzergâhı kullanmaktaydı. Bu durum, Gradsko'nun ekonomik anlamda değerinin yükselmesinin yanında bölgesel bir kavşak noktası olarak da önem kazandığını kanıtladı.⁵⁶

Petrov'un verdiği rakamsal veriler, dönemin demiryolu topoğrafyasını ortaya koymaktaydı: Ona göre Krivolak'tan Üsküp'e kadar uzanan hattın uzunluğu toplam 98 kilometreydi. Bunun 21 kilometresi Krivolak-Gradsko, 28 kilometresi Gradsko-Köprülü, 36 kilometresi Köprülü-Zelenikovo ve 13 kilometresi Zelenikovo-Üsküp arasında yer almaktaydı. Bu güzergâh boyunca Krivolak, Gradsko, Köprülü, Zelenikovo ve Üsküp istasyonları bulunmaktaydı.⁵⁷ Petrov'un bu ölçüde teknik ayrıntılar vermesi, onun metninin salt coğrafi bir tasvirde ibaret olmadığı anlamına geliyordu. Aksine, söz konusu bilgiler, dönemin askerî istihbarat faaliyetleriyle de örtüşmekteydi. Hat uzunlukları, istasyonların konumları ve yük akışının yönleri gibi unsurlar, olası bir savaş durumunda stratejik değer taşıyabilirdi. Dolayısıyla Petrov'un bu anlatımı, Makedonya'yı bir coğrafi mekân, askerî, ekonomik ve kültürel yönleriyle dinamik bir sahne olarak kavrayan erken dönem bir milliyetçi bilgi üretimi örneğiydi.⁵⁸

Demiryolunun iktisadi, sosyal ve politik olmak üzere birçok alana sirayet eden işlevi vardı.⁵⁹ Petrov'un çalışması da Makedonya'daki ulaşım hatlarını teknik bir biçimde tanımakla kalmayarak bu hatların bölgesel ekonomiler üzerindeki etkilerini yerel emsaller üzerinden tartışmaktaydı. Kumanova, Kalkandelen, İştıp, Köprülü, Tikveş, Pirlepe ve Manastır gibi şehirlerde ticaretin işleyiş biçimlerini, taşımacılığın örgütlenme tarzlarını ve bu süreçte ortaya çıkan yapısal sorunları kendi gözlemlerine dayanarak yorumladı. Böylece metin, bir tür ekonomik coğrafya çalışması olmanın ötesine geçerek toplumsal değişimin dinamiklerine ışık tutan bir saha incelemesi oldu. Petrov'un şehir bazlı tarifi, demiryolunun bölgesel ekonomiler üzerindeki etkisinin her yerde aynı yönde olmadığına işaret etmekteydi. Örneğin, Tikveş için demiryolunun kayda değer bir önemi olmadığını söylemekteydi. Bu durumu kentin üretim fazlasının dış pazarlara yönelmemesiyle açıkladı. Tikveş'te üretilen malların çoğu komşu şehirlerde veya yerel ölçekte tüketilmekte, dolayısıyla demiryolu bağlantısı ekonomik döngü açısından zorunlu bir unsur oluşturmamaktaydı.⁶⁰ Bu gözlem, Petrov'un ulaştırma ağlarını değerlendirirken coğrafyayı ve ekonomik mantığı dikkate aldığı anlamına gelmekteydi. Buna karşılık Köprülü örneği, demiryolunun yıkıcı etkisini vurgulaması bakımından dikkat çekiciydi. Ona göre demiryolunun inşası, Köprülü'nün ekonomik temellerini sarstı. Kentin büyüklüğünün dayanağı olan tahıl ticareti, yeni ulaşım hatlarının devreye girmesiyle yön değiştirdi. Böylece Köprülü, bölgesel bir merkez olma vasfını yitirdi.⁶¹ Demiryolunun ticari canlanmayı her zaman teşvik etmediğini, kimi durumlarda yerel pazar dengelerini altüst eden bir unsur olabileceğini gösteren bu tespit, onun analizinde kapitalist modernleşmenin çelişkili doğasıydı. Bu bağlamda Petrov'un yaklaşımı, modern ulaşım ağlarının bölgesel ekonomileri dönüştürme biçimini hem ilerleme hem de çözülme ekseninde ele alan bir eleştirel bakış olarak kabul edilebilir. Onun gözlemleri, Makedonya'nın 19. yüzyıl sonundaki sosyoekonomik yapısının karmaşık dokusunu anlamak açısından kıymetli bir içgörü sunabilir.

Petrov'un Üsküp ve İştıp üzerine yaptığı değerlendirmeler, demiryolunun bölgesel ticaret dengelerini nasıl yeniden şekillendirdiğini göstermesi bakımından oldukça ilgi çekiciydi. Ona göre demiryolunun inşasının ilk dönemlerinde bu iki şehir arasında bir rekabetten ziyade tamamlayıcı bir ilişki mevcuttu. Hat, her iki merkez için de bir bağlantı aracı olarak işlev görmekteydi. Ancak zamanla bu denge bozularak ticari akışın yönü farklılaştı. İştıp'ın ekonomik canlılığı giderek azalırken Üsküp demiryolu sayesinde bölgesel bir ticaret ve ulaşım merkezi hâline geldi. Şehrin fiziki ve sosyoekonomik yapısını kökten değiştirdi. Böylelikle demiryolu mekânsal hiyerarşiyi yeniden düzenleyen ve kentlerin kaderini belirleyen bir unsur durumuna geldi.⁶² Petrov,

⁵³ Özlem Yıldız, "20. Yüzyıl Başlarında Selanik Limanında Deniz Ticareti", *ÇTTAD* XII, 24 (2012): 28.

⁵⁴ Ceylan İrem Gençer, "19. Yüzyılda İzmir ve Selanik'te Kentse Dönüşüm: Rıhtım ve Limanların İnşası", *Meltem İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi*, 1 (2017): 39-40.

⁵⁵ Selahattin Bayram, *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı 1869-1912* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017), 175.

⁵⁶ *Materiali po İzuçvanieto na Makedoniya*, 322-323.

⁵⁷ *Materiali po İzuçvanieto na Makedoniya*, 321.

⁵⁸ *Military Geographic Intelligence (Terrain)*, 5-7, 5-11.

⁵⁹ Mehmet Yavuz, "Türkiye'nin Ulaştırmasında Demiryolları Hizmetleri ve Demiryolu Yolcu Taşımacılığı Üzerine Ekonometrik Araştırma" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1991), 6-7.

⁶⁰ *Materiali po İzuçvanieto na Makedoniya*, 325.

⁶¹ *Materiali po İzuçvanieto na Makedoniya*, 325-326.

⁶² Gönül (Gunjul) Bektaş, "Bir Rumeli Kentinin Modernleşmesi: Üsküp 1839-1912", *METU JFA* 37, 1 (2020): 176-178; Gönül ve Durak, "Bir Osmanlı Kenti Üsküp'ün Tanzimat'tan XX. Yüzyıla Fiziksel Değişim Süreci", 94-104.

bunun şehirlerin ekonomik ağırlıklarıyla sınırlı olmadığını, aynı zamanda Selanik'in konumunu da güçlendirdiğini belirtti.⁶³ Selanik-Mitroviçe hattının açılması, bu liman kentini Balkan içlerine bağlayıp Selanik'i mal akışının ve stratejik kontrolün merkezî konumuna getirdi. Selanik, bölgede İstanbul'dan sonraki ikinci büyük ticaret merkezi konumuna geçti. İthalat ve ihracat üssü oldu.⁶⁴ Petrov'a göre Selanik'ten Üsküp ve İştîp'e kadar uzanan uzun mesafeli ticaret hatları, bölgenin ekonomik yapısının olduğu kadar tarihsel gelişiminin de anlaşılması açısından son derece öğreticiydi. Ürünlerin Selanik'ten iç bölgelere taşınması, mal dolaşımının hacmini ve ticaretin mahiyetini dönüştürdü. Bununla birlikte o, demiryolunun her yeniliğinin olumlu sonuçlar doğurmadığını da vurguluyordu.⁶⁵ Kervan taşımacılığı döneminde şehirler arası ilişkiler, iktisadi özellik taşımakta ve kültürel bir etkileşim zemini oluşturmaktaydı. Kervan yolları, ticaretin yanı sıra sosyal temasların, karşılıklı güvenin ve kültürel aktarımın aracıydı. Demiryolunun bu sistemi ortadan kaldırması, şehirler arasındaki iletişim biçimini mekanikleştirmiş ve yerel dayanışma ağlarını zayıflatmıştı. Bu çıkarım, Petrov'un ulaşım modernleşmesini bir ilerleme belirtisi olarak algılamasının dışında, toplumsal ilişkilerde bir kırılma noktası olarak da gördüğüne işaret etti. Sonuç olarak onun değerlendirmeleri, 19. yüzyıl sonu Makedonya'sında modernleşme, ticari merkezleşme ve toplumsal çözülme süreçlerinin birbirine eşlik eden, zaman zaman da çatışan dinamikler olduğunu göstermekteydi. Onun çevreye dair izlenimleri, demiryolu aracılığıyla aktarılan iktisadi ve kültürel etkilerin bir şehir ya da bölgenin özelliğini hangi yönlerde dönüştürebileceğini ışık tutmaktaydı.⁶⁶

Petrov, demiryollarının etkisini yalnızca olumsuz yönleriyle ele almadı. Belirli şehirlerin gelişiminde bu yeni ulaşım ağlarının olumlu sonuçlar doğurduğunu da vurguladı. Bahusus Kalkandelen ve Kumanova örnekleri, demiryolunun Makedonya'daki bölgesel ekonomik dengeleri nasıl yeniden şekillendirdiğini anlamak bakımından önemli örneklerdi. Ona göre Kalkandelen'in coğrafi konumu, demiryolu hattının etkilerini artıran bir unsurdur. Her ne kadar araştırma yaptığı dönemde bu etkinin tam anlamıyla belirginleşmediğini ifade etse de demiryolu bağlantısının Kalkandelen'i zamanla Üsküp ile daha sıkı bir iletişim ağı içine sokacağına dair beklentisini ifade etti. Bu yeni ulaşım kolaylığı mal ve bilgi akışını hızlandırarak Kalkandelen'in ticari görünümünü kademeli olarak dönüştürerek geliştirdi. Petrov'un müşahedesine göre bazı Kalkandelenli tüccarlar Selanik ile doğrudan ticari ilişkiler kurmaya başladı ve bu da kentin bölgesel ekonomideki konumunu güçlendirdi. 1896 yılı itibarıyla Kalkandelen'in ticaret hacmi, çevresindeki Kırçova gibi şehirleri geride bıraktı. Ona göre bu ekonomik canlılığın temelinde demiryolunun sağladığı yapısal avantajlar yatıyordu.⁶⁷ Dolayısıyla Kalkandelen, demiryolu aracılığıyla gerçekleşen ekonomik aktarımın bir kentin çehresini nasıl değiştirebileceğini somut biçimde ispatlayan örneklerden birini teşkil etti.⁶⁸

Petrov, Kumanova için de Sırp demiryolu hattının faydalarını ön plana çıkardı. Ona göre bu hattın şehre kazandırdığı ticari dinamizm, Kumanova'yı bölgesel bir dağıtım merkezi hâline getirdi. Coğrafi konumu sayesinde çevresindeki kasaba ve köylerin ürünleri Kumanova üzerinden taşınıyor, böylece şehir bir tür ticaret istasyonu işlevi görüyordu. Petrov, demiryolunun Kumanova'ya kazandırdığı bu "merkezî rolün" gelecekte daha da güçleneceğini öngördü.⁶⁹ Bu gözlemler, onun demiryolu modernleşmesini tek yönlü bir ilerleme ya da yıkım hikâyesi olarak değil, farklı şehirlerin coğrafi, ekonomik ve toplumsal özelliklerine bağlı olarak değişen bir süreç olarak değerlendirdiğini ortaya koymaktaydı. Onun çalışması, 19. yüzyıl sonu Makedonya'sında ulaşım altyapısının kentleşme, ticari merkezleşme ve bölgesel hiyerarşiler üzerindeki etkilerini çok boyutlu bir bakışla inceleyen erken dönem bir coğrafya ve ekonomi analizi niteliği taşımaktaydı.

Petrov'un eserinin "Kara yolları" başlıklı bölümü, metnin en hacimli ve en eleştirel kısımlarından biriydi. Bu bölüm, demiryollarına kıyasla daha yerel bir karakter taşıyan ulaşım ağlarının toplumsal, ekonomik ve güvenlik boyutlarını anlatmaktaydı. Petrov, Makedonya'nın 19. yüzyıl sonundaki kara yolu ulaşımını değerlendirirken teknik altyapı eksikliklerini ve bölgenin toplumsal koşullarını dikkate aldı. Ona göre bölgenin ticari gelişiminin önündeki başlıca engeller arasında uygun yolların bulunmaması, mevcut yolların bakımsızlığı ve güzergâh boyunca süregelen güvenlik sorunları yer almaktaydı. Osmanlı, bir dönem ulaşımın güvenliğini sağlamak üzere menzil, derbent ve kale örgütü bulundurmaktaydı.⁷⁰ Petrov, herhangi bir güvenlik önlemlerinin olmadığını savunarak yolların güvenliği konusunda eleştirilerini yaptı. İddiasına göre özellikle yol kenarlarında yaşanan haydutluk vakaları, bölgesel ticaretin sürekliliğini kesintiye uğratarak taşra ekonomisine zarar vermekteydi. Onun bu kısımda dikkat çeken tutumu ise yol güvenliğine dair suçlamalarında "Türk köylerini" bilhassa vurgulamış olmasıydı. Öne sürdüğü

⁶³ *Materiali po İzuçvanieto na Makedoniya*, 326.

⁶⁴ Yıldız, "20. Yüzyıl Başlarında Selanik Limanında Deniz Ticareti", 29.

⁶⁵ *Materiali po İzuçvanieto na Makedoniya*, 326.

⁶⁶ Berna Aksoy ve Berkay Yalçınkaya, "Türkiye'de Demiryolu İstasyonları: Milli İktisattan Neoliberalizme Dönüşen Kentsel Mekân", içinde *IV. Uluslararası Kent Araştırmaları Kongresi, 16-17-18 Ekim 2019, Ankara, Bildiriler Kitabı*, Editör Pınar Çobanyılmaz Öztürk ve Emir Osmanoğlu (Ankara: İdealkent Yayınları, 2019), 656.

⁶⁷ *Materiali po İzuçvanieto na Makedoniya*, 327.

⁶⁸ Aksoy ve Yalçınkaya, "Türkiye'de Demiryolu İstasyonları: Milli İktisattan Neoliberalizme Dönüşen Kentsel Mekân", 656.

⁶⁹ *Materiali po İzuçvanieto na Makedoniya*, 327.

⁷⁰ Ümit Ekin, "Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler", *Belleten* LXXXI, 291 (2017): 396.

sava göre yol güzergâhlarındaki bazı Türk köylerinde yaşayan köylüler, zaman zaman soygun ve cinayet olaylarına karışmışlardı.⁷¹ Bu vurgu, metnin genel anlatısının ötesine geçerek bilinçli bir tercih izlenimi vermektedir. Bu tür örnekleri kullanarak Osmanlı idaresinin taşradaki kontrol zafiyetini kendince kanıtlamak istiyor ve yerel güvenlik sorunlarını “etnik” bir çerçeveye oturtmaya çalışıyordu. Böylelikle ulaşımın aksamasını coğrafi ve idari gerekçelerle birlikte etnik farklılıklar ve yerel kimlikler üzerinden açıklamaya yöneliyordu. Bu yaklaşım, dönemin siyasi atmosferini yansıtmaya ve okuyucuya Makedonya’nın çok katmanlı toplumsal yapısına dair eleştirel bir perspektif sunması bakımından metni çarpıcı kılmaktaydı.

Petrov, halk kültüründeki ince ironiye de dikkat çekti. Halk şarkılarında övülen “geniş ve güzel yolların” kış geldiğinde çamura saplanarak geçilmez hâle dönüşmesi ona göre adeta bir “parodi” idi. Bu müşahede, romantize edilmiş halk tahayyülleriyle bölgenin sert coğrafi gerçeklerini aynı anda görünür kıldı. Bununla birlikte yazar, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’nden 1896’ya uzanan dönemde Osmanlı yönetiminin kara yollarını geliştirme konusunda kayda değer bir çaba sergilediğini de açıkça vurguladı. Devletin çok sayıda şehri birbirine bağlayan yeni yollar inşa etmesi, bölgesel bütünleşme açısından bir ilerlemeydi. Bu atılımın ardında ise Sultan II. Abdülhamid döneminde Makedonya’ya yönelen yoğun ilginin bulunduğu açıktı. Böylece devletin bölgeye yönelik siyasi, askerî ve idari öncelikleri görünür kılınyordu.⁷² Ancak Petrov’a göre bu inşa faaliyetleri, halk açısından ağır bir yük doğurdu. Onun iddiasına göre önceleri her vatandaş yılda 3-4 gün yol yapımında çalışmakla yükümlüyken, 1896 yılı itibarıyla kişi başına 10 kuruş vergi ödemekteydi. Bu durum, modernleşme sürecinin taşrada nasıl toplumsal bir maliyete dönüştüğünü de göstermekteydi. Petrov’un genel yargısına bakılırsa merkezî ve yerel Osmanlı idaresi kara yollarının düzenlenmesi, güvenliğin sağlanması ve taşımacılığın kolaylaştırılması yönünde adımlar atmıştı. Bu çabalar sonucunda şehirler ve kasabalar arasındaki ticaretin geliştiği, toplumsal ilişkilerin canlandığını gözlemlenmişti. Hatta yazar, bu ilerlemenin her sene giderek artacağını tahmin ediyordu.⁷³

Gyorçe Petrov, çalışmasında incelediği bölgenin ticari ve idari çekirdeğini Üsküp’te konumlandırmaktaydı. Ona göre Üsküp, coğrafi konumu, idari yapılanması, ticaret ağları ve ulaşım hatları bakımından Makedonya’nın en işlek ve belirleyici merkeziydi.⁷⁴ Sultan II. Abdülhamid döneminde Üsküp, imar ve bayındırlık faaliyetlerinden yoğun bir şekilde yararlandı ve bölgesel ölçekte önemini daha da pekiştirdi.⁷⁵ Bu genel çerçeve içinde Petrov, bölgedeki kara yollarını sistematik ve bütüncül bir tablo üzerinden değerlendirdi. Metnin bu bölümünde, farklı şehir ve kasabaları birbirine bağlayan yolların güzergâhlarını, uzunluklarını, topoğrafya özelliklerini ve ticari işlevlerini ayrıntılarıyla sıraladı. Böylelikle her bir rotayı ekonomik ve stratejik bakımından yorumladı. Söz konusu yollar, ticaretin akışını sağlayan arterler, idari denetimin, posta taşımacılığının ve toplumsal hareketliliğin temel kanalları olmuşlardı. Osmanlı Devleti’nin son döneminde Makedonya topraklarının Büyük Güçlerin rekabet alanına dönüşmesi, bu güzergâhların askerî istihbarat açısından taşıdığı önemi daha da artırıyordu.

Petrov’un söz konusu hatlara dair sunduğu mesafe ölçümleri, yol durumları ve geçitlerin erişilebilirliğine ilişkin gözlemler, sıradan bir coğrafi betimlemeden çok, askerî bilgi üretimine hizmet eden teknik bir çalışma niteliği taşımaktaydı. O, hangi yolun orduların sevki veya lojistik destek açısından daha elverişli olduğu, hangi güzergâhların mevsimsel koşullar sebebiyle risk taşıdığını göstermekteydi. Bu yönüyle metin, Bulgar Harbiye Müdürlüğü’nün istihbarat geleneğiyle uyumlu biçimde hazırlanmış bir saha raporu izlenimi vermektedir. Dolayısıyla Petrov’un kara yollarına ilişkin çözümlenmeleri, ekonomik ve idari bir tablo çizmekle kalmamaktaydı. Makedonya’nın askerî potansiyelini anlamaya yönelik stratejik bir bakış açısını da yansıtmaktaydı. Üsküp merkezli bu yol ağı, bölgesel ticaretin yönünü belirleyen ve olası askerî harekâtların lojistik temelini oluşturan bir harita olarak okunabilir. Bu yol ağının dikkate değer hatları arasında Kalkandelen, Gostivar, Kırçova, Demir Hisar üzerinden Üsküp-Manastır hattı⁷⁶, Üsküp-Manastır’dan iç bölgelere giden hat⁷⁷, Gradsko-Pirlepe hattı⁷⁸, Üsküp-Manastır hattının ikinci yolundan iç bölgelere ulaşan hat⁷⁹, Üsküp-Kumanova-Eğri Palanka hattı⁸⁰ ve Üsküp-Yukarı Cuma hattı yer almaktaydı.⁸¹

Petrov’un “Ulaşım” bölümünde öne çıkan özgün alt başlıklardan biri, manastır yolları üzerine yaptığı anlatıydı. Kırçova’daki “Sveti Preçista” Manastırı, onun anlatısında tarihî ve sembolik açıdan özel bir yer tutuyordu. Petrov, bu manastırın güzergâhını, tarihçesini ve 1896 yılı itibarıyla iç işleyişini aktarmaktaydı. Manastırın dinî bir merkez, kültürel ve eğitim faaliyetlerinin

⁷¹ *Materiali po İzuçvaniето na Makedoniya*, 327-328.

⁷² Emrah Çetin ve Özgür Tilbe, “II. Abdülhamid Döneminde Rumeli’deki Askerî Yol Yapım Çalışmaları”, içinde *Tarih Bilimleri Alanında Uluslararası Araştırma ve Değerlendirmeleri, Cilt I*, Editör Doç. Dr. Neslihan Bolat Bozaslan (Ankara: Serüven Yayınları, 2023), 25.

⁷³ *Materiali po İzuçvaniето na Makedoniya*, 328.

⁷⁴ *Materiali po İzuçvaniето na Makedoniya*, 328.

⁷⁵ Mucize Ünlü, “II. Abdülhamid Döneminde Üsküp’te İmar Faaliyetleri”, *Gamer I*, 1 (2012): 167-183.

⁷⁶ *Materiali po İzuçvaniето na Makedoniya*, 328-362.

⁷⁷ *Materiali po İzuçvaniето na Makedoniya*, 362-373.

⁷⁸ *Materiali po İzuçvaniето na Makedoniya*, 373-376.

⁷⁹ *Materiali po İzuçvaniето na Makedoniya*, 376-387.

⁸⁰ *Materiali po İzuçvaniето na Makedoniya*, 387-388.

⁸¹ *Materiali po İzuçvaniето na Makedoniya*, 388-402.

yürütüldüğü bir alan olduğunu, Kırçova bölgesinde tek kutsal mekân olması nedeniyle de halk için manevi bir odak noktası hâline geldiğini vurgulamaktaydı. Bununla birlikte, Sırların bölgedeki dinî nüfuz çabalarına dikkat çekerek bu yolların aynı zamanda dilsel ve kültürel direniş hattı oluşturduğunu belirtmekteydi. Bu bağlamda manastır yolları, Petrov'un zihninde coğrafi birer bağlantı noktası ve kimliğin mekânsal dayanağı olarak konumlanmaktaydı. Manastırın yollarla birbirine bağlanması, halkın kendi kültürel ve dilsel dokusunu korumasına imkân tanımaktaydı. Bu durum, onun ulusal kimliği coğrafi ağlar ve ulaşım hatları üzerinden yeniden tanımlama ve kurma stratejisinin tipik bir tezahürüydü.⁸²

Petrov, "Ulaşım Araçları" başlığı altında Makedonya'daki ulaşımın teknik altyapısını ele aldı. Demiryolu taşımacılığı dışında yük ve yolcu taşımacılığında üç temel araç türünün kullanıldığını söylemekteydi. Köy arabaları, taş, toprak, saman, odun gibi maddelerin taşınmasında, yazın ise demet ve buğday naklinde kullanılmaktaydı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında Bulgaristan ve Sırbistan'dan gelen göçmenlerin kullandığı muhacir arabaları, büyük yük kapasitesi ve düşük maliyetiyle öne çıkmaktaydı. Briçkalar⁸³ ise yalnızca yolcu taşımacılığında kullanılmakta, bazı bölgelerde faytonlarla birlikte şehir içi hareketliliğine katkı sağlamaktaydı. Petrov'a göre 1896 yılı itibarıyla ulaşım, geçmişe kıyasla daha zahmetli hâle gelmiş olsa da Osmanlı taşrasında güvenli seyahat etmek hâlâ ciddi bir risk barındırmaktaydı.⁸⁴

Onun dikkat çektiği asıl mesele, ulaşımın güvenlik boyutuydu. Türk köylerini bilhassa hedef alan eleştirilerinde haydutluk ve soygunculuğu "yapısal bir tehdit" olarak tanımlamaktaydı. Petrov'a göre yolların konforsuzluğu kadar Türk şoförlerin müşterileri kandırması ve bazı köylülerin organize şekilde soygunlara katılması da yol güvenliğini baltalamaktaydı. Petrov'un bizzat kendi ifadesiyle "Her köylü aynı zamanda bir yağmacıdır." cümlesi, onun etnografik gözlemlerinin ötesinde, "düşman" bir imge yaratma stratejisi olarak okunabilir.⁸⁵ Bu söylem, Bulgar askerî istihbaratının rapor diline uygun bir biçimde Osmanlı taşrasında Türk unsurların "düzensizlik ve tehlike kaynağı" olarak konumlandırılmasına hizmet etmekteydi. Dolayısıyla Petrov'un gözlemleri, taşımacılığın teknik ve toplumsal yönlerini ve ulaşım ağları üzerinden askerî-stratejik denetimini irdelemekteydi. Tehlikeli bölgelerin, özellikle Türk köyleri civarındaki yolların, muhtemel askerî harekât güzergâhları açısından risk unsuru taşıdığına dair bu tespitler, çalışmasının istihbari karakterini güçlendirmekteydi.⁸⁶

Hülasa Gyorçe Petrov'un üçüncü bölümü, "yol" kavramını çok katmanlı bir anlamda izah etmekteydi. Fiziksel olarak dağları, vadileri ve kentleri bağlayan ağ, ekonomik olarak ticaretin ve üretimin can damarı, kültürel olarak dil, inanç ve kimliğin dolaşım hattı ve siyasi olarak egemenliğin emaresi olan dört boyut, Makedonya'nın topoğrafyasını ve tarihsel kaderini belirlemekteydi. Onun ulaşım anlatısı, doğayı haritalayan bir uzmanın değil, ulusu inşa eden bir düşünürün kaleminden çıkmış gibiydi.

4.4. Topoğrafya

Askerî istihbarat açısından topoğrafya, harekât ortamının bütüncül şekilde anlaşılmasını sağlayan temel analitik alanlardan biriydi. Arazi şekilleri, yükselti basamakları, geçitler, vadiler, platolar ve ova sistemleri gibi topoğrafik bileşenler, birliklerin manevra kabiliyetleri, konuşlanma düzeni, ateş ve gözetleme sahalarının tespiti, savunma hatlarının inşası ve lojistik akışın sürekliliği üzerinde doğrudan etkili olmaktadır. Bu nedenle topoğrafya, coğrafi bir betimleme sahası ve askerî operasyonların uygulanabilirliğini, risk düzeylerini ve stratejik üstünlük noktalarını vurgulayan bir karar destek çerçevesi olarak değerlendirilmekteydi. Arazi engebeleri ve arazi kullanım biçimleri, kuvvetlerin hangi güzergâhlardan ilerleyebileceğini, hangi bölgelerde savunma derinliği oluşturulabileceğini ve hangi noktalarda dar boğazların operasyonel zafiyet yaratabileceğini göstermekteydi.⁸⁷ Bu kapsamda gerçekleştirilen topoğrafik keşifler, genellikle bir taslak veya rapor niteliği taşıyarak devletlerin askerî kapasitesi, hazırlık düzeyi ve stratejik niyetlerine ilişkin kritik bilgiler sunmaktaydı. Dolayısıyla topoğrafya temelli istihbarat, arazi tanımlama sınırlı kalmayıp bu bilginin harekât tasarımı, kuvvet dağılımı ve taktik planlamaya nasıl dönüştürülebileceğine dair sistematik bir perspektif geliştirmekteydi.⁸⁸ Gyorçe Petrov'un geniş ölçekli rapor mahiyeti taşıyan topoğrafik tahlilleri de bu kategorideydi. Onun gözlem ve analizleri, askerî istihbarata mekânsal veri sağlamakla kalmayarak söz konusu verilerin operasyonel kararlara nasıl entegre edilebileceği hakkında bir anlayış ortaya koymaktaydı. Bu amaçla Petrov, incelediği bölgeyi on altı idari birime ayırmaktaydı. Bunlar Kalkandelen Kazası, Kırçova Kazası, Üsküp Kazası, Kumanova Kazası, Kratova Kazası, Eğri Palanka Kazası, Koçana Kazası, İştıp Kazası, Radovişte Kazası, Florina Kazası idi.

Askerî istihbarat ve topoğrafya açısından Kalkandelen Kazasının dağlık yapısı, vadilerle çevrili yerleşim alanları ve ılımlı iklim koşulları, bölgenin stratejik önemini artırmaktaydı. Dağ köyleri doğal savunma avantajı sağlarken, şehir merkezi idari ve ikmal

⁸² *Materiali po İzuçvaniето na Makedoniya*, 342-357.

⁸³ Üstü kapalı, yaylı, hafif, tek katlı arabadır.

⁸⁴ *Materiali po İzuçvaniето na Makedoniya*, 403-406.

⁸⁵ *Materiali po İzuçvaniето na Makedoniya*, 407.

⁸⁶ *Materiali po İzuçvaniето na Makedoniya*, 406-409.

⁸⁷ Kaan Kapan ve Ömer Emre Kuşçu, "Kavramsal ve Tarihsel Açından Askerî Coğrafya: Coğrafya mı? Jeopolitik mi?", *Türk Coğrafya Dergisi*, sy. 78 (2021): 146-149; Kuşçu, "Savaşın Coğrafi Yönü: Askerî Coğrafya", 151, 162, 173-174.

⁸⁸ Clarence Osborne Sherrill, *Military Topography for the Mobile Forces*, (Menasha, Wis: Press of George Banta Publishing Co., 1910), 313.

açısından bölgesel bir çekim noktası işlevi görmekteydi. Nüfusun etnik açıdan karmaşık yapısı (şehir merkezinde Türkler, dağlık bölgelerde Arnavutlar, kırsal kesimlerde ise Bulgarlar), askerî istihbarat açısından dikkatle izlenmesi gereken bir sosyocoğrafya tabloydu. Bu dağılım, yerel güç dengelerini, haberleşme ağlarını ve olası direniş ya da iş birliği kanallarını tayin etmede belirleyici olabilirdi. Petrov'un Kalkandelen'e ilişkin gözlemleri, demografik ya da ekonomik veriler sunmakla kalmayıp askerî harekât planlaması ve istihbarat değerlendirilmesinde kullanılabilecek coğrafi bir mantık da sağlamaktaydı. Bu yönüyle Kalkandelen, topoğrafya ile sosyopolitik yapının iç içe geçtiği bir alan olarak Petrov'un askerî bakış açısının tipik bir örneğini teşkil etmekteydi.⁸⁹

Askerî istihbarat ve topoğrafya açısından Kırçova, dağlık arazi yapısı, etnik karmaşıklığı ve ulaşım hatlarından uzaklığı sebebiyle stratejik ama zorlu bir bölge olarak ön plana çıkmaktaydı. Bölgenin beş ayrı alt birime ayrılmış olması, askerî planlamada yerel güç dengelerini ve ikmal hatlarını doğru analiz etmeyi gerektirmekteydi. Bunlar Yukarı Poreçe, Aşağı Poreçe, Kopaçka, Yukarı Kırçova ve Aşağı Kırçova idi. Etnik (Arnavut, Türk, Bulgar) ve dinî açıdan parçalı yapı (Müslüman Bulgarlar, Hristiyan Bulgarlar), özellikle Osmanlı sonrası dönemde hangi toplulukların hangi dış güçlerle ittifak kurabileceğine dair istihbari bir potansiyel taşımaktaydı. Petrov'un Pomaklar ve Hristiyan Bulgarlar arasında dostane ilişkiye yaptığı vurgu, sahadaki olası müttefik grupların tespiti açısından dikkat çekiciydi. Öte yandan eşkıyalık faaliyetleri ve Arnavut unsurların dağlık bölgelerdeki hâkimiyeti, ulaşım güvenliğini tehdit eden bir faktör olarak yorumlanmaktaydı. Bu yönüyle Kırçova, coğrafi engeller ile sosyopolitik risklerin iç içe geçtiği hem bilgi hem de harekât üstünlüğü için hassasiyetle izlenmesi gereken bir bölge olmaktadır. Dolayısıyla Petrov'un Kırçova'ya dair gözlemleri, bir bölge tasviri olmasının ötesinde, Makedonya'nın iç dağ kuşaklarının askerî kontrolü ve etnik istikrarı hakkında Bulgar askerî istihbaratına stratejik bir çerçeveydi. Coğrafyanın sağladığı doğal savunma avantajları, bölgedeki nüfus hareketleri ve sosyal bağlar birlikte okunduğunda Kırçova, askerî ve istihbari anlamda "tampon bölge" görevi görmekteydi.⁹⁰

Askerî istihbarat ve topoğrafya açısından bakıldığında Petrov'un Üsküp betimi, demografik ve iktisadi verilerin toplamı ile bir harekât planlama rehberiydi. Üsküp'ün coğrafi konumu -Vardar Havzası boyunca uzanan ulaşım koridoru, demiryolu hatlarının kavşak noktası olması ve şehrin çevresindeki yükseltilerin doğal savunma hattı meydana getirmesi- bölgeyi stratejik bir merkez hâline getirmekteydi. Şehrin iki yakası arasındaki mekânsal ayırım, olası askerî operasyonlarda ikmal ve hareket kabiliyeti açısından farklı zorluklar barındırmaktaydı. Onun nüfus ve mesken dağılımına dair tespitleri, hangi mahallelerin güvenilir, hangilerinin potansiyel direniş veya isyan odağı olabileceğini belirlemek için kullanılabilecek istihbarat niteliğindediydi. Bu bilgiler, bir yandan istihbari haritalamanın temelini oluştururken, diğer yandan Bulgar ordusunun olası Makedonya harekâtlarında lojistik planlamaya yön verecek coğrafi bir mantık da sağlamaktaydı. Dolayısıyla Petrov'un Üsküp anlatısı, bir kent monografisi ve sivil-topoğrafik izlenimleri askerî bilgiye dönüşebileceği bir stratejik metin olarak okunmalıydı. Bu bağlamda Üsküp topoğrafyası arazinin fiziki yapısını betimlemenin ötesine geçerek insan, mekân ve güç ilişkilerinin kesişim noktasında bir bilgi coğrafyası üretmekteydi.⁹¹

Askerî istihbarat ve topoğrafya açısından Kumanova, sınır güvenliği, iletişim hatları ve lojistik planlama bakımından kritik bir öneme sahipti. Üsküp'e ve Vardar hattına yakın konumu, Kumanova'yı Kuzey Makedonya'nın savunma hattı ve dış müdahalelere açık bir geçit noktası durumuna getirmekteydi. Petrov'un şehirdeki kışla eksikliğine yaptığı vurgu, askerî bir tavsiye ve sınır güvenliğinin zayıflığına dair bir istihbarat uyarısıydı. Şehrin düşük nüfus yoğunluğu, askerî hareketliliğin ve ikmalin kolaylığını artırırken, bölgenin jeopolitik konumu uzun süreli askerî operasyonların sürdürülebilirliğini zorlaştırmaktaydı. Dilsel ve mezhepsel ayrışma (Bulgar Eksarhlığına bağlı Bulgarlar ile Rum ya da Sırp yanlıları⁹²), bölge halkının farklı güçlerle ittifak kurma potansiyelini de içinde barındırmaktaydı. Dolayısıyla Kumanova, onun topoğrafya çalışmasında bir sınır kasabası olmasının ötesinde, Bulgar askerî istihbaratının "ön hat" tahliline dâhil edebileceği bir coğrafi laboratuvar görevi görebilir. Coğrafi veriler, etnik haritalar ve yerel ekonomiye ilişkin gözlemler bir arada düşünüldüğünde Kumanova, savunma ve istihbarat açısından Makedonya'nın "erken

⁸⁹ *Materiali po İzuçvanieto na Makedoniya*, 410-471.

⁹⁰ *Materiali po İzuçvanieto na Makedoniya*, 471-487.

⁹¹ *Materiali po İzuçvanieto na Makedoniya*, 487-542.

⁹² Bulgar Eksarhlığı ile Rum Patrikhanesi arasındaki çekişme, dinî görünüm altında bir ulusal kimlik ve siyasi güç mücadelesiydi. Bulgarların Rum Patrikhanesinden ayrı bir Ortodoks kilisesi kurma isteği, Rum Patrikhanesi tarafından kilise birliğini bozmak olarak algılandı. En nihayetinde Sultan Abdülaziz'in 11 Mart 1870 tarihli padişah fermanı ile Bulgar Eksarhlığı kuruldu. Bunun sonucunda 1872 yılı itibarıyla Patrikhane nezdinde Bulgar Eksarhlığı şizmatik ilan edildi ve böylece iki dinî kurum arasındaki başta dinî olmak üzere mücadele başladı. İki dinî müessesesi arasındaki anlaşmazlık, Balkanlarda yoğun bir kilise "savaşına" dönüştü. İlgili süreçte özellikle Makedonya ve Edirne-Trakya bölgeleri tartışmanın odağı hâline geldi. Hangi köylerin hangi kiliseye bağlı olacağı, aynı zamanda hangi ulusun nüfuz kazanacağı anlamına geliyordu. Sonuç olarak her iki taraf papaz atamaları üzerinden mücadele etti. Okullar, yerel idareler ve cemaat örgütleri ikiye bölündü. Zaman zaman çatışmalar ve baskı olayları yaşandı. Bu çatışmalara Sırlar da dâhil oldu. Sırlar tarafından Makedonya'da etkin olabilmek ve nüfuz elde edebilmek adına ciddi çalışmalar yapıldı. Dinî ve eğitim konuları üzerinden faaliyet yürütüldü. Bu da Bulgar, Rum ve Sırların mücadelesine sahne oldu. Osmanlı Devleti ise üç taraf arasındaki gerilim büyüdükçe denge siyaseti izlemek durumunda kaldı. (Aşkın Koyuncu, "Bulgar Eksarhlığı" (Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 1998), 98-115, 150-222; Ramazan Erhan Güllü, "Bulgar Eksarhlığı'nın Kuruluşu ve Statüsü", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17, sy. 1 (2018): 353-357).

uyarı noktası” olarak kabul edilebilirdi. Petrov’un bu tespitleri, topoğrafik gözlemin askerî mantığa dönüştüğü en açık örneklerden birini teşkil etmekteydi.⁹³

Askerî istihbarat ve topoğrafya açısından Kratova, dağlık coğrafyası, yerleşim yoğunluğu ve dilsel homojenliğiyle istihbarat açısından avantaj ve zorluklar barındırmaktaydı. Bölgedeki dağlık ve tepelik alanlar, doğal bir savunma hattı ve dışarıdan gözlem yapılmasını zorlaştıran bir arazi tipi idi. Bu durum, gizli geçiş yolları veya ikmal hatlarının oluşturulmasında stratejik bir önem taşımaktaydı. Ovalık alanların yoğun nüfusu, askerî harekâtlar açısından insan gücü potansiyeli ve iâşe kaynağı olabilirdi. Petrov’un iddiasına göre Kratova’daki Türk-Bulgar uyumu, bölgeyi istikrarlı bir idari birim hâline getirmekteydi. Bu durum, Osmanlı denetiminin görece güçlü kalmasına katkıda bulunmaktaydı. Ancak ticaretin zayıflığı ve ulaşım ağlarının sınırlılığı, askerî birliklerin ikmal sürekliliğini zorlaştıracak faktörlerdendi. Bu bağlamda Petrov’un Kratova’ya ilişkin gözlemleri, topoğrafik çeşitliliğin askerî planlama üzerindeki etkisini açık biçimde ortaya koymaktaydı. Dağlık alanlarda hareket kabiliyeti kısıtlı olsa da bu bölgeler savunma ve saklanma açısından elverişliydi. Ovalar ise tarımsal üretim sayesinde ordunun beslenme kapasitesine katkı sağlayabilecek stratejik alanlardı. Onun Kratova’yı ayrıntılı biçimde incelemesi, Bulgar askerî istihbaratının coğrafi ve etnografik verileri bir arada ele alarak bölgesel hâkimiyet stratejisi kurma çabasının bir parçası olarak yorumlanabilirdi. Böylece Kratova, Petrov’un çalışmasında bir dağ kasabası olmasının dışında, topoğrafyanın insan unsuru ve askerî mantıkla kesiştiği bir mikro laboratuvarı.⁹⁴

Eğri Palanka, askerî istihbarat açısından sadece bir sınır kazası değildi. Osmanlı toprakları içindeki stratejik bir müşahede noktası olarak da işlev görmekteydi. Osogovo ve Bilino dağları arasındaki dağlık ve ormanlık alan, sınır ötesi keşif, sızma ve haberleşme faaliyetleri için doğal bir örtü sağlamaktaydı. Petrov’un çalışmasında bölgenin dağ ve ova olarak ikiye ayrılması, arazinin askerî harekât planlamasında nasıl kullanılabileceğine dair somut bir çerçeve sunmaktaydı. Bu topoğrafik yapı, Bulgaristan Prensiğinin istihbaratı açısından coğrafi ve lojistik avantajlar sağlar nitelikteydi. Dağ köyleri, savunma ve gözlem için elverişli, ovalık alanlar ise ikmal ve geçiş hattı olarak değerlendirilebilir mahiyetteydi. Eğri Palanka’nın demografik yapısı da Bulgar askerî istihbaratı için önemli bir unsur teşkil edebilirdi. Petrov’un iddiasına göre köylerin tamamına yakınının Bulgar nüfustan oluşması, bölgenin “doğal istihbarat ağı” olarak işlev görmesini kolaylaştırabilirdi. Bulgar Eksarhlığına bağlılık, Bulgaristan Prensiği ile güçlü bir ruhani ve ideolojik bağ yaratmıştı. Bu durum, yerel halkın Bulgar askerî istihbaratı açısından güvenilir bir kaynak olarak kullanılmasını mümkün kılabilirdi. Petrov’un “93 Harbi’nden sonra Bulgaristan Prensiğine göç eden” Bulgarlardan bahsetmesi, bu göçlerin ekonomik ve istihbari bir yeniden yapılanmanın parçası olduğuna işaret etmekteydi.⁹⁵

Osmanlı Devleti açısından ise bu durum ciddi bir güvenlik açığı anlamına gelebilirdi. Dağlık bölgelerdeki dağınık köy yerleşimi, Osmanlı idaresinin sürekli kontrolünü zorlaştırırken, Bulgar tarafı için sınır ötesi haberleşme ve istihbarat toplama faaliyetlerini kolaylaştırabilirdi. Hayvancılığa dayalı yaşam biçimi, bölge halkının yüksek mobilitesini artırarak istihbarat taşıyıcılığı için uygun koşullar yaratabilirdi. Sonuç olarak Eğri Palanka, Petrov’un topoğrafya tasnifi içinde doğal coğrafyanın askerî stratejiyle kesiştiği bir saha ve demografik yapının istihbarata dönüştüğü bir “ara bölge” olarak belirtilmekteydi. Bulgarlar için bölge sınır ötesi gözlem ve bilgi akışının kilit hattı olabileceken, Osmanlı için coğrafi ve beşerî bakımdan savunulması güç bir sınır ucu teşkil edebilirdi. Bu yüzden Petrov’un betimlemeleri coğrafi tasvir olmanın ötesinde, gelecekteki askerî planlamanın zeminini oluşturacak bir istihbarat haritasıydı.⁹⁶

Askerî istihbarat ve topoğrafya açısından Koçana, Gyorçe Petrov’un çalışmasında coğrafi çeşitliliği ve etnik yapısının karmaşıklığıyla Bulgar askerî istihbaratı açısından dikkat çeken bir bölgeydi. Osogovo, Maleşevo ve Plaçkovitsa dağları arasında, doğudan batıya uzanan dörtgen biçimli yapısı savunma, gözetleme ve haberleşme açısından stratejik bir avantajıydı. Ovalar lojistik ve ikmal hattı olarak değerlendirilebilecekken, dağlık kesimler doğal siper ve gözlem noktaları işlevi görebilirdi. Petrov’un nüfus dağılımına dair tespitleri, Bulgarların çoğunlukta olduğu yerlerin, ulusal çıkarlar açısından potansiyel dayanak bölgeleri olduğunu göstermekteydi. Ona göre Koçana Kazasının nüfus bakımından çoğunluğu Bulgarlardı. Koçana merkezde 1.090 hanenin 315’i Bulgar, 100’ü Çingene, 20’si Ulah ve geri kalanı Türk’tü. Piyanets bölgesinde Bulgar nüfus çoğunlukta idi. Öte yandan Türklerin, Bulgarların ve Ulahların farklı yerleşim yerlerinde bulunmaları, askerî hareket kabiliyeti ve yerel destek noktaları açısından ipuçları vermekteydi. Lehçe, giyim-kuşam ve geçim farklarının bile kayda geçilmesi, topoğrafya çalışmasının istihbarat amaçlı hassas bir kimlik ve coğrafya haritasına dönüştüğünü kanıtlamaktaydı. Bu bakımdan Koçana, Bulgar askerî planlamasında coğrafyanın bilgiye, bilginin stratejiye dönüştüğü bir örnek saha olabilirdi.⁹⁷

İştip, Gyorçe Petrov’un topoğrafik tahlilinde askerî istihbaratı açısından en kritik bölgelerden biri olarak öne çıkmaktaydı. Bregalnitsa Vadisi boyunca uzanan konumu, şehri doğal bir savunma hattı ve stratejik bir geçiş noktası hâline getirmekteydi.

⁹³ *Materiali po İzuçvaniето na Makedoniya*, 542-567.

⁹⁴ *Materiali po İzuçvaniето na Makedoniya*, 568-587.

⁹⁵ *Materiali po İzuçvaniето na Makedoniya*, 587-607.

⁹⁶ *Materiali po İzuçvaniето na Makedoniya*, 587-607.

⁹⁷ *Materiali po İzuçvaniето na Makedoniya*, 607-646.

Bulgaristan Prensliği sınırına yakınlığı, İştîp'in Osmanlı ve Bulgar askerî planlamasında bir ileri karakol niteliği taşımasına yol açmaktaydı. Petrov'un nüfus, etnik yapı ve yerleşim düzenine dair gözlemleri, istihbarat açısından hangi toplulukların güvenilir, hangilerinin denetim altında tutulması gerektiğini belirlemeye yönelikti. Türkler (Yörüklerin) yerleşim biçimi, çalışkanlıkları ve yerel hâkimiyetleri bakımından Osmanlı'nın askerî ve idari varlığının sahadaki yansımaları olarak görülebilecekken, Bulgarlar ise çoğunluk itibarıyla istihbarat açısından potansiyel destek alanları olabilirdi. İştîp'in ticaret yolları üzerindeki konumu, iktisadi ve lojistik ikmal hatlarının kontrolü açısından önemliydi. Onun şehir dokusu, iklimi, köylerin sayısı ve etnik bileşimi hakkındaki verileri, coğrafi bilginin stratejik bir haritaya dönüştürülmesi anlamına gelmekteydi. Böylece İştîp, topoğrafya verilerinin askerî analizlere dayanak ve coğrafyanın stratejiyle bütünleştiği bir merkez olarak tanımlanmaktaydı.⁹⁸

Radovişte, Gyorçe Petrov'un topoğrafik tasnifinde coğrafi geçiş bölgelerinden biri olarak doğal ve stratejik değeriyle dikkat çekmekteydi. Plaçkovitsa ve Koçana dağları arasında kalan elips biçimli alan, vadiler ve düzlüklerle çevrili olup askerî harekât ve istihbarat faaliyetleri açısından geçiş ve gözetleme sahası işlevi görebilir. Türk ve Bulgar nüfusun dengeli dağılımı, Petrov'un gözünde bölgedeki etnik istikrarın ve yerel iş birliğinin askerî açıdan kullanılabilir olduğunu göstermekteydi. Türklerin (Yörüklerin) şehir merkezinde hâkim olması, Osmanlı idaresinin yerel güç yapısını temel ederken, Bulgarların varlığı, istihbaratın bu bölgede dayanabileceği millî bir zemin anlamına gelmekteydi. Petrov'un mahalle ve köy düzeyindeki ayrıntılı verileri, Bulgar askerî istihbaratının bölgesel güç dengeleri ve etnik coğrafyayı haritalama çabasını yansıtmaktaydı. Radovişte'nin ticaretten çok tarıma dayalı ekonomisi, ikmal ve erzak tedariki açısından sahra birlikleri için elverişli koşullar sunmaktaydı. Türkçenin yaygınlığı ve Türkler ile Bulgarlar arasındaki barışçıl ilişkiler, bilgi akışı ve yerel iş birliği potansiyeli bakımından taktik bir kıymet taşıyabilirdi. Bu yönleriyle Radovişte, Petrov'un gözünde bir kaza, topoğrafya ile istihbaratın iç içe geçtiği, etnik denge ve coğrafi konumun askerî hesaplara dönüştürüldüğü bir mikro bölge örneğiydi.⁹⁹

Florina, Gyorçe Petrov'un çalışmasında coğrafi çeşitliliği, etnik bileşimi ve dinî aidiyetleriyle Bulgar askerî istihbaratı açısından karmaşık ama stratejik değeri yüksek bir bölge olarak tasvir edilmekteydi. Dört gölün çevrelediği bu kaza, dağlık yapısı, doğal engelleri ve vadileriyle savunma ve ulaşım planlaması açısından topoğrafik bir incelemeye konu olmaktadır. Güney Makedonya'nın en yüksek kesimlerinden biri olan Florina'nın güney dağlık alanları doğal bir sınır hattı ve askerî gözetleme noktaları bakımından önem arz etmekteydi. Petrov'un bölgedeki Rum yanlılığına yaptığı vurgu, yalnızca dinî bir gözlem değildi. Bulgar istihbaratının ideolojik zeminini şekillendiren de bir uyarıydı. Onun anlatımına göre Florina, Bulgar Eksarhlığı ile Rum Patrikhanesi arasındaki rekabetin en belirgin olduğu cephelerden biriydi. Etnik dağılım, askerî istihbarat açısından bölgesel nüfuz haritasını anlamlandırmak için kullanılabilirdi. Türk kökenli nüfusun şehir merkezinde hâkim olması, Osmanlı idaresinin güçlü varlığının tezahürüydü. Kırsal kesimlerdeki Bulgar ve Rum nüfus, istihbaratın saha hareketliliği açısından dikkat edilmesi gereken potansiyel etki alanlarıydı. Petrov'un dil, giyim-kuşam ve üretim biçimleri üzerine notları, kimlik tespitine yönelik etnografik bilginin istihbarat amacıyla nasıl işlevselleştiğini ortaya koymaktaydı. Buğday, tütün¹⁰⁰ ve şarap üretimi¹⁰¹, ekonomik istihbaratın temelini oluştururken, zayıf ticari yapı, bölgenin ikmal açısından dış kaynaklara bağımlı olabileceğine işaret etti. Florina, bu yönleriyle bir ekonomik ve kültürel merkez, coğrafyanın askerî bilgiye dönüştüğü, etnografyanın stratejik okumalara hizmet ettiği bir saha olarak değerlendirilebilirdi.¹⁰²

⁹⁸ *Materiali po İzuçvanieto na Makedoniya*, 646-662.

⁹⁹ *Materiali po İzuçvanieto na Makedoniya*, 662-673.

¹⁰⁰ 15. yüzyıl sonuna kadar sadece Amerika kıtasında bilinen, tüketilen ve üretilen tütün, Osmanlı topraklarına 16. yüzyılın sonlarında ulaştı. 1583'te Milas'ta başlayan üretimle Amerika dışındaki ilk ticari ekim örneklerinden biri oluşturuldu. 17. yüzyıla beraber tütün tüketimi yayıldı. Osmanlı Devleti 1609-1649 yılları arasında koyduğu yasakla buna dair önlem almaya çalıştı. Tütün, yasak kalkınca kısa sürede Rumeli'den Anadolu ve Orta Doğu'ya uzanan geniş bir üretim coğrafyasına yerleşti. 17. yüzyılın sonunda Osmanlı kazalarının yaklaşık beşte birinde ekim yapılır hâle geldi. 19. yüzyılın ikinci yarısında bu oran %38'e çıkarak tütünün Osmanlı ekonomisinde kayda değer bir tarım ürünü olduğu görüldü. İstanbul, İzmir, Selanik, Halep gibi merkezlerde örgütlü bir şekilde tütün ticareti yapan tüccar sınıfı ortaya çıktı. Osmanlı Devleti, 1688'den itibaren tütünün gümrük ve tarım vergileriyle düzenleyerek önemli bir mali kaynak da elde etti. 18. yüzyılda bütçenin yaklaşık %1'ini oluşturan bu gelir, 19. yüzyılın ikinci yarısında %5'e ulaşarak tütünün Osmanlı maliyesindeki ağırlığını açık biçimde gösterdi. (Fehmi Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2005), 2, 15-21, 23, 26-39, 53-68, 73-80).

¹⁰¹ Şarabın kökeni, milattan önce 6000'lere uzanan Dicle-Fırat havzasında gerçekleştirilen en erken fermantasyon deneyimlerine dayanmaktaydı. Vitis vinifera'nın buradan tüm Akdeniz'e yayılmasıyla şarap, içki olmasının dışında kültürel ve dinî bir sembol hâline geldi. Antik Mısır, Yunan ve Roma uygarlıkları şarap üretim tekniklerini sistemleştirerek bağıcılığa kurumsal bir nitelik kazandırdı. Orta Çağ'da manastırların teknik bilgi birikimi, Avrupa'da şarap mahzenleri, fermantasyon yöntemleri ve üzüm islahının gelişiminde belirleyici oldu. Osmanlı döneminde şarap üretimi azınlıkların tekelinde yürütüldü. Üretim, temel olarak üzüm şirasının kabuklardaki doğal mayalarla fermante edilmesine dayandı ve bu basit biyokimyasal süreç, binlerce yıldır toplumsal ritüellerden ekonomik yapılara kadar geniş bir etki alanı yarattı. (Sebahattin Kuş, *Dünyada ve Türkiye'de Alkol Kontrolü Politikaları* (Ankara: Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu, 2011), 18-19).

¹⁰² *Materiali po İzuçvanieto na Makedoniya*, 673-706.

Sonuç

Bu makale, 19. yüzyıl sonu Balkan jeopolitiğinde askerî istihbarat, coğrafi bilgi üretimi ve ulus-devlet inşası arasındaki çok yönlü etkileşimi ortaya koymaya çalıştı. Bulgaristan Prenslığının 1878 yılı sonrasındaki siyasi yapılanma süreci, bilgi temelli yönetsel kapasitenin güçlendirilmesini zorunlu kıldı. Prens Ferdinand'ın 1891 yılındaki kararlarıyla kurulan istihbarat birimi, bu dönüşümün kurumsal temelini oluşturdu. Diplomatik temsilciliklerle askerî kurumlar arasındaki sistematik bilgi akışı, Prenslığın bölgesel rekabette kendisini konumlandırma biçimini doğrudan etkiledi. Gyorçe Petrov'un 1896 yılında basılan *Makedonya Araştırmaları Üzerine Materyaller (Материали по изучаванието на Македонија)* adlı eseri de yeni istihbarat yapılanmasının bir ürünü ve onu besleyen bir enformasyon kaynağı olarak dikkat çekti. Petrov'un çalışması, görünürde bilimsel bir coğrafya ve etnografya incelemesi olmakla birlikte, Bulgar Harbiye Müdürlüğü tarafından desteklenmiş olması nedeniyle belirgin bir stratejik nitelikteydi. Makedonya'nın topoğrafyasından etnik dağılımına, ulaşım ağlarından askerî harekât alanı olabilecek bölgelere kadar tüm unsurların anlatılması, bölgenin akademik bir tetkik nesnesi olmasının ötesinde, siyasi ve askerî hedefler bakımından kritik bir alan olarak değerlendirildiği izlenimi verdi. Bu özellikleriyle eser, Balkan milliyetçiliklerinin bilgi üretimini nasıl araçsallaştırdığını anlamaya katkı yapan tipik bir "stratejik askerî coğrafya" örneğiydi.

Teorik açıdan bakıldığında Petrov'un çalışması, modern devletin bilgi ile iktidar arasındaki ilişkiyi mekân üzerinden kurma biçimlerini açık şekilde yansıtmaktaydı. Coğrafi bilginin sınıflandırılması, mekânın yönetilebilir kılınması ve etnografik verilerin ulusal iddiaları destekleyecek biçimde nakledilmesi, bilimin tarafsız bir faaliyet olmaktan ziyade siyasal bağlam tarafından şekillendirildiğini göstermekteydi. Bu durum, geniş anlamda devletin mekânı okuma ve yeniden tanımlama çabasının Foucaultcu anlamda bir iktidar tekniğine dönüştüğünü teyit etmekteydi. Dolayısıyla Petrov'un metni, dönemin bilgi üretim süreçlerine eleştirel bir gözle yaklaşmayı gerektirmekteydi. İçerdiği verilerin bağımsız birer hakikat olarak değil, belirli bir politik perspektifin ürünü olarak kabul edilmesi elzemdi.

Eserin tarihî ehemmiyeti ise sunduğu verilerin mahiyeti ile üretildiği siyasi ve entelektüel ortamı. Makedonya'nın uluslararası rekabetin merkezine hızla yerleştiği bir dönemde hazırlanmış olması, kitabı bir istihbarat dokümanı olmanın ötesine taşıdı. Metin, 19. yüzyıl sonu Balkan siyasi kültüründe ulusal iddiaların nasıl kurulduğunu, coğrafyanın milliyetçi söylemin temel argümanlarından biri hâline nasıl geldiğini ve devletlerin bilgiyi stratejik bir araç olarak nasıl kullandıklarını anlamaya imkân sağlamaktaydı. Bu bakımdan Petrov'un çalışması, bölgenin kültürel çeşitliliğini belirli bir ulusal yorum çerçevesine indirgeme riskini barındırır da dönemin zihniyet dünyasına ve bilgi üretim pratiklerine erişim sağlayan vazgeçilmez bir kaynaktır.

Sonuç olarak *Makedonya Araştırmaları Üzerine Materyaller*, kapsamlı bir coğrafi ve etnografik inceleme olmasının dışında, Bulgaristan Prenslığının modernleşme sürecinde bilgi, iktidar ve ulusal siyaset arasındaki ilişkilerin nasıl kurgulandığını yansıtan tarihsel bir belge olarak değerlendirilebilir. İstihbarat tarihine ve Balkan milliyetçiliklerinin bilgi üretimi tekniklerine ışık tutması bakımından eser, dönemin siyasi ve entelektüel dinamiklerini anlamak için eşsiz bir analitik pencere sunabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Yapay Zeka Kullanımı: Yazar bu çalışma için yapay zekâ destekli uygulama kullanmadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Use of Artificial Intelligence: The author declared that he did not use an AI-supported application for this work.

Kaynaklar

Aksoy, Berna ve Yalçınkaya, Berkay. "Türkiye'de Demiryolu İstasyonları: Milli İktisattan Neoliberalizme Dönüşen Kentsel Mekân". İçinde *IV. Uluslararası Kent Araştırmaları Kongresi, 16-17-18 Ekim 2019, Ankara, Bildiriler Kitabı*. Editör Pınar Çobanyılmaz Öztürk ve Emir Osmanoğlu. 652-667. Ankara: Idealkent Yayınları, 2019.

Antonova, Boryana. "Osmanskite Jeleznitsi na Balkanite-Hronologiya i Periodizatsiya". İçinde *Varna, Bilgarite i Bilgarskite Gradove. Vizrojdenski Poselnitsi İzsledvaniya, Sbornik v Pamet na Prof. D.i.n. Velko Tonev*. Editör Prof. d.i.n. İvan Rusev. 199-220. Varna: Ongıl, 2016.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da İstihbarat. İstanbul: T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2017.

Aydın, Mahir. "Bulgaristan Komiserliği". *Belgeler XVII*, sy. 21 (Ocak 1996): 71-120.

Bayram, Selahattin. *Osmanlı Döneminde Selanik Limanı 1869-1912*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.

Bektaş, Gönül (Gunjul). "Bir Rumeli Kentinin Modernleşmesi: Üsküp 1839-1912". *METU JFA* 37, 1 (2020): 169-198.

Collins, John M. *Military Geography for Professionals and the Public*. Washington DC: National Defence University Press, 1998.

Conev, Angel. *Makedoniya v Jelozopitnata Politika na Bilgariya (1878-1918 g.)*. Kyustendil: Regionalen İstorişeski Muzei „Akad. Yordan İvanov“.

Çetin, Emrah ve Tilbe, Özgür. "II. Abdülhamit Döneminde Rumeli'deki Askerî Yol Yapım Çalışmaları". İçinde *Tarih Bilimleri Alanında Uluslararası Araştırma ve Değerlendirmeleri, Cilt I*. Editör Doç. Dr. Neslihan Bolat Bozaslan. 19-42. Ankara: Serüven Yayınları, 2023.

Ekin, Ümit. "Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler". *Bellekten LXXXI*, 291 (2017): 387-418.

Eldırov, Svetlozar. *Taynite Ofitserski Bratstva v Osvoboditelnite Borbi na Makedoniya i Odrinsko 1897-1912*. Sofiya: Voeno İzdatelstvo, 2002.

Engin, Vahdettin. *Rumeli Demiryolları*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

Erim, Nihat. *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Cilt: I (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*. Ankara: TTK Yayınları, 1953.

Gençer, Ceylan İrem. "19. Yüzyılda İzmir ve Selanik'te Kentse Dönüşüm: Rihtim ve Limanların İnşası". *Meltem İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi*, 1 (2017): 33-51.

Gönül, Alper ve Durak, Selen. "Bir Osmanlı Kenti Üsküp'ün Tanzimat'tan XX. Yüzyıla Fiziksel Değişim Süreci". *Balkan Araştırma. Enstitüsü Dergisi* 7, 1 (2018): 87-110.

Gül, Zakir. "Stratejik İstihbarat ve Genel Yanılgılar". *Güvenlik Bilimleri Dergisi* 4, sy. 1 (2015): 111-132.

Güllü, Ramazan Erhan. "Bulgar Eksarhlığı'nın Kuruluşu ve Statüsü". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17, sy. 1 (2018): 350-361.

Gürbüz, Ali Kemal. "Osmanlı İmparatorluğunda Demiryollarının Rolü". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2, 3 (1999): 169-193.

Halil Rifat. *Askerî Coğrafya (Müşvedde Hâlinde)*. İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1340.

Hasanoğlu, Ergün. "İstanbul Bulgar Kapıkethüdalığı (1879-1909)". İçinde *X. Osmanlı İstanbullu*. Editör Feridun M. Emecen ve Ali Akyıldız. 267-289. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2025.

Horlo, Natalia. "Reasons for Emergence and Ideological Explanation of the Irredentist Policy", *Journal of Geography, Politics and Society* 8, sy. 3 (2018): 45-52.

Kapan, Kaan ve Kuşçu, Ömer Emre. "Kavramsal ve Tarihsel Açından Askeri Coğrafya: Coğrafya mı? Jeopolitik mi?". *Türk Coğrafya Dergisi*, sy. 78 (2021): 145-154.

Kapan Kaan ve Kuşçu Ömer Emre. "Osmanlı'dan Günümüze Askeri Coğrafyanın Şehirselleştirilmesine Dair Bir Analiz: Edirne Örneği". İçinde *Osmanlı İmparatorluğunda Coğrafya ve Kartografya*. Editör. Mahmut Ak, Ahmet Üstüner. 769-793. İstanbul: İstanbul University Press, 2024.

Kavsıracı, Ozan. "İstihbarat Süreci ve İnsan Kaynaklı İstihbaratın Analizi". *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi* 16, sy. 27 (2020): 700-719.

Konstantinova, Yura. *Bilgarite v Osmanskiya Solun*. Sofiya: Institut za Balkanistika s Tsentr po Trakologiya, Bilgarska Akademiya na Naukite, 2020.

Koyuncu, Aşkın. "Bulgar Eksarhlığı". Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 1998.

Kuş, Sebahattin. *Dünyada ve Türkiye'de Alkol Kontrolü Politikaları*. Ankara: Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu, 2011.

Kuşçu, Ömer Emre ve Kapan, Kaan. "Askeri Coğrafyada Jeostratejik Koşulların Mekânsal Kullanımı". İçinde *TÜCAUM 2022 Uluslararası Coğrafya Sempozyumu, 12-14 Ekim 2022, Bildiri Kitabı*. Editör Necla Türkoğlu, Kerime Karabacak, Ergin Gökçaya, Esra Tunçel Gökçaya, Gönül Mutlu, Muhammet Öksüz, Neriman Kılınc, Rahime Zobu, Saitcan Güngördü. 439-454. Ankara: Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2022.

- Kuşçu, Ömer Emre. "Savaşın Coğrafi Yönü: Askeri Coğrafya". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2024.
- Materiali po Izučvanieto na Makedoniya*. Hazırlayan Gyorçe Petrov. Sofiya: Peçatnitsa Vilkov, 1896.
- Military Geographic Intelligence (Terrain)*. Washington DC: Headquarters, Department of the Army, 1972.
- Mutlu, Nedim. "İstihbarat Üzerine Tarihsel Düzlemde Metaforik Bir Sentez: İç Güvenlik Bağlamında Paramedik Yaklaşım", *Güvenlik ve İstihbarat Çalışmaları Dergisi* 1, sy. 1 (2023): 53-75.
- Nikolov, Boris Y. *Vitrešna Makedono-Odrinska Revolyucionna Organizatsiya, Voyvodi i Rikovoditeli (1893-1934), Biografično-Bibliyografski Spravočnik*. Sofiya: Tip-Top Pres, 2001.
- Onyıl, Halil İbrahim. "İstihbarat ve Mekânsal İstihbarat". *Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 13, sy. 3 (2023): 1783-1798.
- Osmanlı Avrupası'nda Bir Bölücülük Cereyanı, Makedonya Komitacılarının Anıları*. Çeviren Ergün Hasanoğlu. Editör Mümin İsov. İstanbul: Selenge Yayınları, 2024.
- Özcan, Orhan. "İngiliz İstihbarat Raporlarında Berlin-Bağdat Demiryolu (Temmuz-Ağustos 1917)". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 41, sy. 111 (2025): 131-180.
- Penkov, Sava. *Berlinskiyat Dogovor i Balkanite*. Sofiya: Dİ, „Nauka i İzkustvo“, 1985.
- Petev, Svetoslav, Dimitrov, Todor, Andonov, Andon, Georgiev, Hristo, Petev, Danail ve Petkov, Yordan. *Sistema za Razuznavane*. Sofiya: Voenna Akademiya „Georgi Stoykov Rakovski“, 2023.
- Sherrill, Clarence Osborne. *Military Topography for the Mobile Forces*. Menasha, Wis: Press of George Banta Publishing Co., 1910.
- Silyanov, Hristo. *Osvoboditelnite Borbi na Makedoniya, Tom I*. Sofiya: İzdatelstvo Nauka i İzkustvo, 1983.
- Stançev, Stanço, Nikolov, Rumen ve Baev, Yordan. *İstoriya na Bilgarskoto Voenna Razuznavane, Tom 1*. Sofiya: İztok-Zapad, 2017.
- Şahin, Güngör. Kıvam Süfyan Kadir. "Askerî Harekâtın Evrimi ve İstihbarat, Gözetleme, Keşif Faaliyetlerinin Değişen Araçları". *SAVSAD Savunma ve Savaş Araştırmaları Dergisi* 31, sy. 2 (2021): 263-286.
- Şimşeker, Somer Alp. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İstihbaratı, İkinci Şube Tarihi*. İstanbul: Kronik Kitap, 2022.
- Taşev, Taşo V. *Ministrîte na Bilgariya 1879-1999*. Sofiya: Akademično İzdatelstvo Prof. Marin Drinov, 1999.
- Trençev, Georgi. *Pedagogičeskoto Otdelenie na Solunskata Gimnaziya (1887-1896 g.)*. *İstoričeski Pregled* LX, 1-2 (2004): 40-65.
- Ukaz. No: 176, *Dirjaven Vestnik*, 16 Ocak 1892, 2.
- Ukaz. No: 185, *Zakon za Ustroystvoto na Viorijenite Sili na Bilgarskoto Knyajestvo*, *Dirjaven Vestnik*, 15 Ocak 1892, 1-28.
- Ünlü, Mucize. "II. Abdülhamit Döneminde Üsküp'te İmar Faaliyetleri". *Gamer* I, 1 (2012): 165-186.
- Yavuz, Mehmet. "Türkiye'nin Ulaştırmasında Demiryolları Hizmetleri ve Demiryolu Yolcu Taşımacılığı Üzerine Ekonometrik Araştırma". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1991.
- Yeni, Mustafa. "Birinci Dünya Savaşı'nda Başkumandanlık Vekâleti ve Harbiye Nezareti'nin II. Şube (İstihbarat) Faaliyetleri". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022.
- Yıldız, Gültekin. "Osmanlı Dış Askerî İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde Ataşemiliterliğin İhdası ve Osmanlı Askerî Ataşe Raporları". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, sy. 17 (2012):239-265.
- Yıldız, Özlem. "20. Yüzyıl Başlarında Selanik Limanında Deniz Ticareti". *ÇTTAD* XII, 24 (2012): 27-46.
- Yılmaz, Fehmi. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)". Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2005.
- Zeynula, İsra Şeh. *Bir İsyanın Anatomisi, İlinden İsyanı ve Kruşevo'da Hükümet Kurma Girişimi*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2024.